

סוציולוגיה בימי נתניהו: מגמות ביקורתיות בסוציולוגיה הישראלית בתחילת המאה ה־21

אורי רם

מאמר זה עוסק במגמות ביקורתיות בסוציולוגיה שנכתבה בתחילת המאה ה־21 (1996–2016) על ישראל, בישראל (בדרך כלל) ועל־ידי ישראלים. מושא הדיון הן גישות לחקר החברה במונח הכוללני של המושג. התקופה הנדונה מכונה "ימי נתניהו" משום שזה שני עשורים ראש הממשלה, בנימין נתניהו, מגלם במדיניותו ומסמל באורחותיו את שני כיווני ההתפתחות המכריעים של התקופה – נאו־ליברליזם ונאו־קולוניאליזם. טענת המאמר היא כי שני תהליכים אלו עיצבו את החברה הישראלית ואף את הסוציולוגיה שלה בתקופה הנדונה. המאמר נפתח בשני פרקי מבוא: הפרק הראשון עוסק בהקשרים החיצוניים והפנימיים, ההקשריים והאינטלקטואליים, שעיצבו את הסוציולוגיה בשני העשורים האחרונים. הפרק השני מציג את הסוציולוגיה של "שסעים חברתיים", בוחן את האופן שבו היא מגשרת בין סוציולוגיות העבר הממסדיות והביקורתיות וביניהן לבין סוציולוגיות ההווה. שני החלקים הבאים של המאמר עוסקים בהתמודדות של הסוציולוגיה עם שני התהליכים המרכזיים שהוזכרו – נאו־ליברליזם ונאו־קולוניאליזם. תחילה מוצגות שלוש תגובות שונות לנאו־ליברליזם – סוציולוגיה של פוסט־מודרניות, סוציולוגיה מרקסיסטית חדשה וסוציולוגיה בורדיאנית. לאחר מכן מוצגות שלוש תגובות שונות לנאו־קולוניאליזם: סוציולוגיה פוסט־קולוניאלית, סוציולוגיה פלסטינית בישראל וסוציולוגיה של הכיבוש.

פרופ' אורי רם, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
דואר אלקטרוני: uriram1@gmail.com

מבוא

מאמר זה עוסק במגמות ביקורתיות בסוציולוגיה שנכתבה בתחילת המאה ה־21 (1996–2016) על ישראל, בישראל (בדרך כלל) ועל־ידי ישראלים. מושא הדיון של מגמות אלו הוא גישות (להבדיל מסוגיות) לחקר החברה במובן הכוללני של המושג.¹ אני מבקש לעדכן בכך את מחקריי הקודמים בתחום הסוציולוגיה וההיסטוריה של הסוציולוגיה בישראל.² באשר ליחידה הכרונולוגית הנבחרת, השנים 1996–2016, קביעת קו הסיום קלה – שנת כתיבתו של המאמר. הבחירה בתחילת התקופה נשענת על האינטואיציה שאנו עדיין מנותבים בנתיב שפולס באמצע שנות ה־90.³ התקופה הנדונה מכונה "ימי נתניהו" משני טעמים: הטעם הראשון הוא שבשנת 1996, לאחר קו פרשת המים של רצח רבין, נתניהו נבחר לראשונה לעמוד בראש הממשלה, ובשנת 2016 הוא עדיין מכהן בתפקיד זה (לאחר כמה גיחות ביניים לתפקיד של אהוד

1 הערות שקיבלתי על נוסחים קודמים של חיבור זה תרמו לשיפורו לאין ערוך, ואני מודה על כך ליהודה שנהב, לאורנה ששון־לוי, לדנה קפלן ולנאוה שרייבר, וכן לחבריי בסמינר המחקר המעולה של המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן־גוריון בנגב. אני מבקש להודות לעורכי מגמות, יורם בילו ויגיל לוי, על שזימו את הוצאתו לאור של גיליון ייחודי זה של כתב העת. והערה נוספת: ברור לי שאני כותב על הסוציולוגיה מתוך הסוציולוגיה, ולמיקומי בשדה יש מן הסתם השפעה בלתי נמנעת על הדרך שבה אני תופס אותו. אני רואה אפוא במאמר זה תרומה לדיון שצריך להימשך.

2 בעבודות שפרסמתי בעבר דנתי בגלגוליה הרעיוניים של הסוציולוגיה בתוך הקשריה ההיסטוריים המשתנים – החברתיים, הפוליטיים, האינטלקטואליים והמוסדיים. דנתי בסוציולוגיה בתקופת ההתיישבות (1882–1948) ובהשפעתה המכרעת של הסוציולוגיה הגרמנית על הסוציולוגיה המוקדמת הזאת באמצעות דמויות, כמו ארתור רופין ומרטין בובר (רם, 2015); במעבר שהתחולל עם הקמת המדינה מן הסוציולוגיה המוקדמת הגרמנית לסוציולוגיה אמריקנית של מודרניזציה, בהנהגת ש"נ אייזנשטדט, ובהתגבשות הסוציולוגיה הממסדית או "אסכולת ירושלים" בתקופה הראשונה של המדינה (1948–1977); בהתפתחות גישות ביקורתיות, החל בשנות ה־70, המדגישות את העימותים החברתיים – מעמדיים, אתניים, מגדריים, לאומיים ועוד. כל הדיון הזה נעשה בהקשר של צמיחתן של גישות רדיקליות בסוציולוגיה העולמית ובהקשר החברתי־פוליטי המקומי בעקבות נפילת שלטון העבודה הוותיק בשנת 1977 ועליית כוחן של קבוצות חברתיות ופוליטיות חדשות (בשנים 1977–1995) (רם, 1993; Ram, 1993). בשנות ה־90 עסקתי בסוציולוגיה בהקשר של המהפכה הנאו־ליברלית בישראל ובהקשר של תהליך השלום ותהליך הכיבוש וההתנחלות. לבסוף דנתי בהתפצלות הזהות הישראלית למה שכיניתי "מק'וורלד" דמוקרטי, קפיטליסטי וקוסמופוליטי, לעומת "ג'יהאד" דתי־לאומי קולוניאלי ובהתפתחותן המקבילה של גישות "פוסט־יות" במדעי החברה והרוח בישראל (רם, 2006).

3 ברוב המקומות אתייחס לידע הסוציולוגי המיוצר במחלקות לסוציולוגיה (ולאנתרופולוגיה) שבאוניברסיטאות המחקר (וגם זאת בתוך סד צר, המאפשר התייחסות רק למעט מן החומר הקיים). עם זאת, אודקק גם לעבודות עם היגד סוציולוגי מתחומי דעת אחרים. זאת ועוד, אחד החסכים המובהקים במסה הוא בייצוג המחקר הכמותני, הדורש עיון בפני עצמו. בשנות ה־80 וה־90 התפתח בסוציולוגיה, בעיקר באוניברסיטת תל אביב, מחקר בשיטות כמותניות, ובמקביל התפתחה בה תודעה של שיטות מחקר איכותניות. נמנעתי גם מלפתח דיון בשאלה מה היא סוציולוגיה ביקורתית, הדורשת עיון בפני עצמה.

ברק, אריאל שרון ואהוד אולמרט). הטעם השני הוא שבאורחותיו ובמדיניותו הוא מגלם את שני כיווני ההתפתחות המכריעים של התקופה – נאו־ליברליזם ונאו־קולוניאליזם (וראשי הממשלה לשעבר המוזכרים למעלה אינם שונים בכך). שני תהליכים אלו עיצבו את החברה הישראלית ואף את הסוציולוגיה שלה בתקופה הנדונה. המאמר נפתח בשני פרקי מבוא: פרק 1 עוסק בהקשרים שעיצבו את הסוציולוגיה בשני העשורים האחרונים. פרק 2 דן בסוציולוגיה של "סמלים חברתיים", בוחן את האופן שבו היא מגשרת בין סוציולוגיות העבר הממסדיות והביקורתיות וביניהן לבין סוציולוגיות ההווה ומנתח את ההבדלים בין גישת סמלים ממסדית לבין גישת סמלים ביקורתית. שני החלקים הבאים של המאמר עוסקים בהתמודדות של הסוציולוגיה עם שני התהליכים המרכזיים שהוזכרו – נאו־ליברליזם ונאו־קולוניאליזם: פרקים 3–5 עוסקים בשלוש תגובות שונות לנאו־ליברליזם – סוציולוגיה של פוסט־מודרניות, סוציולוגיה מרקסיסטית חדשה וסוציולוגיה בורדיאנית. פרקים 6–8 עוסקים בשלוש תגובות שונות לנאו־קולוניאליזם: סוציולוגיה פוסט־קולוניאלית, סוציולוגיה פלסטינית בישראל וסוציולוגיה של הכיבוש.⁴

הטקסט הסוציולוגי וההקשר החברתי: נאו־ליברליזם ונאו־קולוניאליזם

הסוציולוגיה היא תחום מחקר המשוקע בהקשר חברתי משתנה. במונחי ההיסטוריה של המדע של תומס קון, הפרדיגמות המעצבות אותה מתחלפות עם חילופי הזמן (קון, 1977), ובמונחי הסוציולוגיה של הידע של פייר בורדייה, היא שדה כוח עצמאי למחצה, שיש לו זיקה כלשהי לשדה הכוח הכלל־חברתי (בורדייה, 2005).

מאמר זה מציג את הזיקה המורכבת בין ההקשר החברתי הכולל (הקונטקסט) לבין הטקסט הסוציולוגי, אך היא אינה חותרת להסבר סיבתי ישיר, אלא להבהרת הזיקות ביניהם. הסוציולוגיה משקפת את זמנה ואת סביבתה ומגיבה עליהם, אך לא תמיד באופן ישיר ופשוט, אלא בדרך כלל באופן מעגלי ומורכב. המערכת הפנימית של הסוציולוגיה – הפרדיגמה או השדה – משמשת כמנסרה שהמציאות החיצונית לה מתווכת דרכה. כיוון שהמציאות עצמה היא רחבה ומגוונת דיה כדי לאפשר זוויות ראות שונות וברורות ודגשים שונים, וכיוון שגם לפרדיגמה או לשדה יש פנים רבות, ייתכנו תוצאות מגוונות. למעשה, פועלת כאן מעגליות בלתי מנועת – הדיון ביחס שבין טקסט

⁴ כיוון שמאמר זה עוסק בסוציולוגיה בתוך הקשריה מצאתי לנכון לציין בסוגריים את השיוך המוסדי של הכותבים בפעם הראשונה ששם מופיע או במקום שהם נדונים (במקרה של חוקרים שאינם סוציולוגים ציינתי גם את תחום מחקרם). לשם כך השתמשתי בקיצורים האלה: אב"ג – אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, אונ' בר־אילן – אוניברסיטת בר־אילן, אונ' חיפה – אוניברסיטת חיפה, אונ' ת"א – אוניברסיטת תל אביב, האונ' העברית – האוניברסיטה העברית בירושלים, או"פ – האוניברסיטה הפתוחה.

לבין הקונטקסט נעדר נקודת מוצא ודאית, משום שהטקסט תלוי הקשר, אך ההקשר עצמו, או האופן שבו הוא נתפס, הוא תלוי טקסט. הסוציולוגים של הסוציולוגיה שבויים בתנועה מורכבת זו שבין טקסט לבין קונטקסט, וזו זירת ההתרחשות של הדיון שלפנינו. לדיון ביחס שבין הרעיון הסוציולוגי לבין ההקשר החברתי יש היסטוריה ארוכה.⁵ לשם הפשטות ניתן לארגן אותו על-פי ארבעה היבטים מוגדרים פחות או יותר, הנמצאים על שני רצפים: הרצף הסביבתי – סביבת הפנים של הסוציולוגיה לעומת סביבת החוץ; והרצף ההקשרי – ההקשר האינטלקטואלי של הסוציולוגיה לעומת הקשר החברתי. אם מצליבים אותם זה בזה, שני רצפים אלו יוצרים מטריצה של ארבע משבצות התוחמות ומתעלות את הפעילות הסוציולוגית בסביבותיה ובהקשריה, כפי שעולה מלוח 6.1.

לוח 1: מטריצה ללימוד הסוציולוגיה של הסוציולוגיה

הקשר חברתי ומוסדי	הקשר אינטלקטואלי	
2 הסביבה הפנים-דיסציפלינרית החברתית והמוסדית היא המערכת שבאמצעותה נעשים הייצור, הקניית הידע והפצתו, כולל מערכת ההשכלה הגבוהה, בימות הפרסום, מכוני המחקר, הקצאת המקורות וכיו"ב. בקצרה, זו משבצת ה"שדה".	1 הסביבה הפנים-דיסציפלינרית האינטלקטואלית היא ליבת התוכן של השדה. היא כוללת את הגדרתו של מושא המחקר, את השאלות הנדונות, את מערכות המושגים, את התזות המרכזיות וכיו"ב. בקצרה, זו משבצת ה"פרדיגמה".	סביבה פנים-דיסציפלינרית
4 הסביבה החוץ-דיסציפלינרית החברתית והמוסדית היא המעטפת הכוללת שבתוכה משוקע התחום המדעי הנדון, בין שמדובר בהקשר ריבודי ובין שמדובר בהקשר פוליטי, ארגוני, לאומי, כלכלי וכיו"ב.	3 הסביבה החוץ-דיסציפלינרית האינטלקטואלית החיצונית היא הסביבה האקדמית הבין-לאומית, המשקפת מגמות בסוציולוגיה העולמית ובחיים האינטלקטואליים בכללם (פילוסופיה, "רוח הזמן" וכיו"ב).	סביבה חוץ-דיסציפלינרית

5 לנושא של הסוציולוגיה של הידע בכלל ושל הסוציולוגיה של הידע הסוציולוגי בפרט יש היסטוריה ארוכה ומורכבת, החל בדיון הגרמני שנע בין מרקס, מנהיים ואדורנו והורקהיימר וכלה בתחיית דיון זה בשלהי שנות ה-60 בארצות הברית ובעקבות ספרו הקלאסי של אלווין גולדנר על "בואו הצפוי של משבר הסוציולוגיה המערבית" (Gouldner, 1970) ובעקבות ספרות עצומה שהתפרסמה מאז. מן התקופה האחרונה כדאי לעיין בקובץ שערך שטיינמץ (Steinmetz, 2005) ובקובץ שערך קלהאון (Calhoun, 2007).

6 מודל זה הוצע עוד בשנות ה-80 על-ידי ג'ורג' ריצר, ואני השתמשתי בו במחקריי מספרי הראשון בנושא ואילך (Ritzer, 1980).

לפני שנגיע לתכנים של הדיון הסוציולוגי (משבצת 1), שמרבית המאמר מוקדשת להם, נדון בקצרה בשלושת המאפיינים של הסביבות וההקשרים של הסוציולוגיה בתקופה הנדונה.

הסביבה הפנים־דיסציפלינרית החברתית והמוסדית

המיקום המוסדי המרכזי של הדיסציפלינה הסוציולוגית הוא במערך המחקר וההוראה של המוסדות להשכלה הגבוהה. בשנות ה־90 של המאה ה־20 ובשנות האלפיים התאפיינה מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בשתי מגמות – גידול כמותי והתעצמות התרבות הניהולית הנאו־ליברלית.

המערכת האקדמית בגבולות הקו הירוק כוללת כיום 63 מוסדות, ובהם 8 אוניברסיטאות ומוסדות מחקר והשאר מכללות. לומדים בה כ־300,000 סטודנטים, מהם כ־115,000 באוניברסיטאות (מתוכם כ־44,000 באוניברסיטה הפתוחה) (המל"ג, 2014, עמ' 14).⁷ בשנת הלימודים 2013–2014 למדו במדעי הרוח רק 7.4% מן הסטודנטים לעומת 18.5% בשנת הלימודים 1996–1997. במדעי החברה למדו בשנת הלימודים 2013–2014 20.7% מן הסטודנטים לעומת 23.5% בשנת הלימודים 1996–1997 (שם, עמ' 23). סגל המרצים במשרה כולל כ־5,000 אנשים באוניברסיטאות ובמוסדות המחקר ועוד כ־1,700 במכללות (שם, עמ' 45). מחלקות לסוציולוגיה, שמשנות ה־70 הפכו למחלקות לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, פועלות כיום בכל אוניברסיטאות המחקר בישראל, ולימודי סוציולוגיה לתואר ראשון (ולאחרונה אף לתואר שני, בחלק מן המוסדות) מתקיימים גם באוניברסיטה הפתוחה ומשנות ה־90 גם בחלק מן המכללות (לעתים במצרך בין־תחומי כלשהו).

בשני העשורים האחרונים הצליחה התרבות הניהולית הנאו־ליברלית להכפיף אליה את התרבות האקדמית ולשנותה. בראש מעייניה עמדו חינוך "הגמישות הניהולית" וחינוך ה"בקרנות" על מימוש "היעדים והתפוקות" (ועדת שוחט, 2007, עמ' 24; וראו גור זאב, 2003).⁸ עם התכנסותה של התרבות האקדמית בכללה סביב התרבות הנאו־

7 לאחרונה הוכרו בשטחים הכבושים בצו אלוף הפיקוד על הקמת אוניברסיטת אריאל בשומרון. מוסד זה אינו מפוקח על־ידי המועצה להשכלה גבוהה, והוא מצוי במערכה ציבורית להכרה במעמדו כחלק מן המגמה לנרמל את הכיבוש כולו. במסגרת זו פרסם המוסד מאז שנת 2006 כתב עת ששמו סוגיות חברתיות בישראל (מערכת פקפוק, 2014). בשנת 2011 החליטה האספה הכללית של האגודה הסוציולוגית הישראלית להימנע משיתוף פעולה עם המוסד.

8 בתחום האקדמי הנאו־ליברליזציה כוללת הטמעת נורמות עסקיות ביחסי התעסוקה האקדמית; התאמת המבנה המוסדי־ניהולי האקדמי למבנה עסקי; העברת עלויות האקדמיה לצרכנים (סטודנטים) ולנדבנים מן המגזר הפרטי; העברת ההשפעה באקדמיה לידי בעלי עסקים ונציגיהם; התאמת התכנים הנחקרים והנלמדים לצורכי השוק; היענות לריבוד המעמדי הקיים ותרומה לשעתוק; פתיחת תכניות לימוד ממוסחרות ומוסדות אקדמיים פרטיים. כל זה מתחולל באקדמיה לנגד עינינו ואף קיבל ביטוי בשורה של דוחות שחברו במגמה זו: דוח

ליברלית ועם הביקוש הגובר של הסטודנטים לתחומי לימוד "משתלמים" חלה ירידה במעמדה הציבורי של הסוציולוגיה ובביקוש אליה. בה בעת חלה עלייה במעמדם של תחומי לימוד יישומיים המכוונים לשוק התעסוקה.⁹ אם כך, עם התרחבות המערכת חלה דווקא הצטמצמות במספר הסטודנטים לסוציולוגיה-אנתרופולוגיה באוניברסיטאות ובמכללות – מ-4,422 בשנת 1999 ל-2,760 בשנת 2014, וניתן לשער כי מגמה זו תימשך (למ"ס, 2014). מעמדה האקדמי של הסוציולוגיה רעוע במיוחד: בד בבד עם תהליך הנאו-ליברליזציה המשיכו האוניברסיטאות בישראל להיות מחויבות לייעודן הלאומי המסורתי, ולפיכך חלק ניכר ממדעי הרוח, הנחשבים כתורמים להאדרתם של נכסי התרבות הלאומית, זוכים (ועוד יזכו) לשימור ולתמיכה מן הממסד. לעומת זאת, מדעי החברה הבסיסיים, להבדיל מן היישומיים, נחשבים חתרניים וצפויים להינגף בפני כוחות השוק, בלי שיוגש להם סיוע מן המוסדות הלאומיים.¹⁰

סגל המרצים הבכיר במחלקות לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטאות מונה בסך הכול כ-100 איש ואישה, ויש להניח שמספר קטן יותר מלמד במסגרות האחרות. האגודה הסוציולוגית הישראלית נוסדה בשנת 1967 בידי ש"נ אייזנשטדט, שהיה נשיאה הראשון, וכיום פעילים בה כ-300-400 סוציולוגיות וסוציולוגים. עבודות סוציולוגיות נעשות אף במסגרת של דיסציפלינות משיקות, בייחוד מדע המדינה, עבודה סוציאלית, חינוך, משפטים, גאוגרפיה, תקשורת, היסטוריה, לימודי תרבות ולימודי מגדר. ידע

◀ מלץ, דוח שוחט, דוח ברודט ועוד. בספרות המקצועית מדובר היום על אקדמיה קפיטליסטית, כלומר על השתלטות של הפוסי חשיבה ופעולה קפיטליסטיים על האקדמיה (Slaughter & Rhoadesa, 2009). יש המרחיבים ומדברים אף על קפיטליות קוגניטיבי, שבו הרחבת המידע, הקישוריות והחדשנות בתחומי המידע, התקשורת והתמסורת עומדת במרכז ההתפתחות הכלכלית (Boutang, 2011). הדבר אינו סותר את העצמת תפקידה של המדינה, בעיקר כרוצ המפלסת את הדרך לקפיטליות התאגידי. בשנת 1956 הוקמה בחקיקה המועצה להשכלה גבוהה, ובשנת 1973 הוקמה בהחלטת ממשלה הוועדה לתכנון ותקצוב של המל"ג (ות"ת). במהלך השנים התברר כי למרות העמדה המוצהרת על האוטונומיה של המל"ג והוות"ת הן תלויות למעשה במקורות המתקצבים והמאיישים, ועל כן המערכת כולה נתונה להתערבות וללחצים חיצוניים, פוליטיים (מצד שר החינוך) וכלכליים (מצד שר האוצר). וכפי שאמר אורי קירש: "האוניברסיטאות נדרשות להתרכז במחקר רלוונטי יעיל על פי כללי השוק. מאחר והפעילות האוניברסיטה יקרה ויש לה משמעויות כלכליות-ציבוריות, נוצרו לחצים להתייעלות". הדבר מתבטא בהתערבות אגרסיבית של גורמים ממשלתיים ופוליטיים בנושאים של ניהול, ארגון והתנהלות האוניברסיטאות" (קירש, 2010, עמ' 77).

9 לפי נתוני הלמ"ס, בוגר מדעי החברה באוניברסיטה צפוי להשתכר לאחר שלוש שנות עבודה 8,804 ש"ח בחודש, בוגר מדעי הרוח – 7,035 ש"ח, ובוגר החוג לחינוך – 6,486 ש"ח. לעומת זאת, בוגר מנהל עסקים וניהול ישתכר 10,881 ש"ח, בוגר משפטים – 11,943 ש"ח, בוגר מתמטיקה וסטטיסטיקה – 13,269 ש"ח, ובוגר הנדסה – 17,495 ש"ח. הנתונים תקפים למקבלי תואר ראשון שהחלו את לימודיהם לתואר בשנים 1999-2001, והם נקובים בערכים של שנת 2008 (www.cbs.gov.il/publications12/studies.../part_b_h.doc).

10 בנוגע למדעי הרוח ראו הדוח של פיישר וקליין-אורון (2016). כמו כן ראו את המאמץ המרוכז מטעם מל"ג לשיקומם ולחיוקם של מדעי הרוח (המל"ג, 2015, עמ' 86-89).

סוציולוגי מיוצר כיום גם בארגוני החברה האזרחית, בעמותות, במוסדות עצמאיים ובצוותי מחקר שונים ומתפרסם באתרי אינטרנט. סוציולוגים ישראלים הפועלים באוניברסיטאות באירופה, ובייחוד בארצות הברית, מפתחים גם הם ידע סוציולוגי. נוסף על כתב העת הוותיק מגמות, שנוסד בשנת 1950, נוסדו בעשורים האחרונים כתבי העת המשמשים בימות עיקריות לפרסומים סוציולוגיים בעברית בחסות מוסדות מחקר, וביניהם תיאוריה וביקורת (בחסות מכון ון ליר בירושלים, נוסד בשנת 1992) וסוציולוגיה ישראלית (בחסות אוניברסיטת תל אביב, נוסד בשנת 1998).¹¹ ביחס להיקפה המצומצם של הדיסציפלינה אפשר לומר שכמותו ואיכותו של המחקר הסוציולוגי המתפרסם בישראל ועל ישראל מכובדות למדי.

אין בנמצא נתונים על ההתפלגות הסוציו־דמוגרפית של הסטודנטים לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, ויש אך מעט נתונים כאלה על הסגל. ברור כי ההתפלגות הכללית של הגוף הסטודנטיאלי ושל הגוף הפקולטטי מוטית מבחינה מגדרית, עדתית, לאומית ומעמדית (דגן־בוזגלו, 2007). לפי מחקר שנעשה בקרב כלל אנשי הסגל במערכת ההשכלה הגבוהה, 73% היו גברים ממוצא אשכנזי, 17% נשים ממוצא אשכנזי, פחות מ־9% ממוצא מזרחי, ופחות מ־1% הם מקרב הפלסטינים אזרחי ישראל (טראובמן 2006; שביט, כהן, שטייר וכולטין, 2000). שנהב מצא כי 88% מן המרצים במחלקות לסוציולוגיה־אנתרופולוגיה באוניברסיטאות המחקר הם יהודים אשכנזים, 10.5% הם יהודים מזרחים ו־1.5% הם פלסטינים (שנהב, 2008).¹² כפי שניווכח בהמשך, אף שייצוגן של "הקבוצות החדשות" הוא מצומצם, הרי הוא בעל משקל סגולי רב.

הסביבה החוץ־דיסציפלינרית האינטלקטואלית

שנות ה־50 וה־60 עמדו במערב בסימן ההגמוניה של תרבות אקדמית ליברלית־שמרנית ברוח המלחמה הקרה. שנות ה־60 המאוחרות ושנות ה־70 היו עדות למרד רדיקלי, שחולל תפנית עמוקה במדעי הרוח והחברה. בשנות ה־80 וה־90 עלה גל שמרני חדש בתרבות המערבית בהשראתם של מנהיגים כמו מרגרט תאצ'ר בכריטיניה ורונלד רייגן בארצות הברית, ובמקביל נוצרו גישות פוסט־מודרניות. בשנות ה־90, עם התפוררות הגוש הסובייטי, השתררה אווירה של ניצחון היסטורי של הקפיטליזם הדמוקרטי (פוקויאמה, 1993), אך בשנות האלפיים, עם מתקפת הטרור האסלאמי הקיצוני על ארצות הברית, השתררה אווירה של מלחמת הציוויליזציות, ובעת האחרונה היא אף התעצמה (הנטינגטון, 2003).

11 כגון המרחב הציבורי (נוסד בשנת 2007), עבודה, חברה ומשפט (נוסד בשנת 1990), עיונים בתקומת ישראל (נוסד בשנת 1991) ועוד, אך היו ועדיין יש בימות נוספות (ובאנגלית יוצאים לאור כמה כתבי עת בלימודי ישראל).

12 ממצאים דומים מאוד עלו במחקרו של בלכמן (2008). על הריבוד במערכת האוניברסיטאית ראו גם איילון (2008) ובר־חיים, יעיש ושביט (2008).

אינטלקטואלים רדיקליים במערב נטשו בשנות ה־80 וה־90 את "הנרטיבים הגדולים", שהיו להם זיקות אידאולוגיות מודרניות, ואימצו במקומם "נרטיבים קטנים", המותאמים לגישה הפרגמטית הפוסט־מודרנית. מהלך זה התקשר בהמשך להשפעתן הגוברת בחוגים אינטלקטואליים של גישות פוסט־קולוניאליות, ששללו את ההשפעה התרבותית של המערב על "האחרים", השפעה שהתבססה בעבר בימי השלטון הקולוניאלי ונמשכת בדפוסי חשיבה גזעניים סמויים ובקטגוריות מיון בסיסיות (סעיד, 2000 [1978]). יעדי ההתקפה של גישות אלו היו הלאומיות מצד ימין, הסוציאלי־דמוקרטיה מצד שמאל והתרבות המערבית הליברלית במרכז, כולל דימויי היעילות של השוק והניטרליות של המדע. מהלך זה שיקף בין היתר את התמוטטות האלטרנטיבה האידאולוגית לקפיטליזם ואת עלייתן של קבוצות חדשות, והוא היה חלק ממהלך התפשטותה של הרב־תרבותיות במישור האינטלקטואלי ומריבוי זהויות־המשנה בתרבות הפופולרית. אין להתעלם אפוא מכך שגם מגמות תרבותיות משוברות אלו הן תולדה של סיפור גדול המייצר סיפורים קטנים, כלומר השתררות הקפיטליזם הנאו־ליברלי/פוסט־פורדיסטי/גלובלי, הקריסה של המשטרים הקומוניסטיים והאכזבה מהבטחת הפיתוח של המשטרים הלאומיים החילוניים, כפי שהסבירו זאת, למשל, פרדריק ג'יימסון (2009) ודיוויד הארווי (2015). התפתחויות מורכבות אלו עוררו תגובות־נגד בדמות המצאתן וחישולן של קהילות זהות פרוטיקולריות, מצד אחד, ושל תנועות מחאה אוניברסליות, מן הצד האחר.

בתוך הסוציולוגיה עצמה, דומה שבשנות ה־90 שככה המלחמה הקרה, שהתחוללה בין שנות ה־50 לבין שנות ה־70 בין גישות הסדר (פרסונס) לבין גישות הקונפליקט (מרקס). לאחר פריצת הדרך הפוסט־מודרנית והפוסט־קולוניאלית של שנות ה־80 וה־90 מותנו הסערות הגועשות, ובשנות האלפיים השתררה אווירה של חיפוש אחר גישות ממצעות ומורכבות יותר, הרגישות הן למבנה (structure) והן לסוכנים (agents). גישות אלו הן בעלות נקודות ראות חברתיות מכליליות ובעלות מחויבות פחותה לאידאולוגיות גורפות. בהקשר זה התפשטה השפעתם של סוציולוגים שהציעו סינתזות בין אסכולות יריבות לשעבר וחציית קווים ביניהן, כמו הברמס (Habermas) מגרמניה, גידנס (Giddens) מבריטניה או בורדייה (Bourdieu) מצרפת. כל זה משתקף בגישות הסוציולוגיות הישראליות של העת האחרונה ומתאם לתנאים המקומיים, כפי שניווכח בהמשך.¹³

13 לדיונים מטה־סוציולוגיים נוספים ראו בן יהודה (Ben Yehuda, 1997), הרצוג (2000, 2009), וינגרוד (2007), חידר (2004), יאיר ואפליג (2005), סבאע־חזירי ורוחאנא (2011), סמוחה (2009), רם (2006, 2015) ושנהב (2000). קבצים בסוציולוגיה ישראלית, בעברית, הנוכחים במאמר זה כוללים את מאג'ד אלחאג' ואורי בן אליעזר (2003), אליעזר בן־רפאל ויצחק שטרנברג (2007), יצחק גל־נור, אמיר פז־פוקס ונעמיקה ציון (2015), חנה הרצוג, טל כוכבי ושמשון צלניקר (2007), דפנה יורעאלי ועמיתותיה (1999), אפרים יער וזאב שביט (2001ב), חנה כץ וארו צפדיה (2010), עדנה לומסקי־פדר ותמר רפפורט (2010), יוליה לרנר ורבקה פלדחי (2012), ארי' סבאע־חזירי ונדים רוחאנא (2011), דני פילק ואורי רם (2004), יואב פלד ועדי אופיר (2001), אורי רם (1993), אורי רם וניצה ברקוביץ (2006), זאב שביט, אורנה ששון־לוי וגיא בן פורת (2014), יהודה שנהב ויוסי יונה (2008).

אמנם הזכרנו שלושה סוציולוגים אירופאים בעלי השפעה, אך יש לציין כי את שלל המגמות הללו ספגה הסוציולוגיה בישראל דווקא דרך המסגרת של הסוציולוגיה האמריקנית. אף כי בחיבור זה ניתנה עדיפות למקורות בשפה העברית, יש לציין כי עיקר הפרסומים הסוציולוגיים הישראלים אינו נעשה בעברית ואף לא בישראל, אלא דווקא באנגלית ובבימות אמריקניות. עובדה זו משקפת מגמה של אמריקניזציה גורפת של הסוציולוגיה הישראלית, שאף העמיקה מאז ימי אייזנשטדט. כך, למשל, ספרי הלימוד הבסיסיים (textbooks) בסוציולוגיה, שהיו בעבר ממקורות שונים, כולל ספרים שנכתבו בישראל, הם כיום תרגומים מאנגליה ומארצות הברית בלבד. יש הטוענים כי אמריקניזציה זו משרתת את הרישות המקצועי של סוציולוגים ישראלים בסוציולוגיה העולמית, ובעיקר האמריקנית, ואף מונעת הסתגרות ושוליות. לעומת זאת, יש הטוענים כי היא פוגעת באוטונומיה האינטלקטואלית שלהם ובאפשרותם לייצר ידע רלוונטי לחברה שהם פועלים בה (שנהב, 2000; Smooha, 2010; Ben Yehuda, 1997).

הסביבה החוץ־דיסציפלינרית החברתית והמוסדית

מבחינת הסביבה החברתית, התרבותית והפוליטית שבה משוקעת הסוציולוגיה, התקופה שמשנות ה־90 ואילך התאפיינה בישראל בשתי מגמות על עיקריות – המשך נמרץ של פרויקט המהפכה הנאו־ליברלית העולמית של האליטות העסקיות, מצד אחד, וחזרה נמרצת אל פרויקט הכיבוש וההתנחלות המקומי הנאו־קולוניאלי של האליטות החדשות, מן הצד האחר. המהפכה הנאו־ליברלית כוללת מעבר מקולקטיביזם לאינדיבידואליזם, ממונוליתיות מדינתית לפלורליזם חברתי ותרבותי, מהתגייסות לאומית לצרכנות נהנתנית, מדומינטיות ציבורית בכלכלה לדומיננטיות של ההון הפרטי וממעבר מהסתגרות מקומית להשתלבות עולמית. מהלך זה התאפיין בצמיחה כלכלית שלווה בהגברת המצוקה החברתית, בהעמקתו של אי־השוויון ובעוני מתרחב. בתקשורת ההמונים חל מהלך מקביל של מעבר מערוצים ציבוריים לערוצים מסחריים ומאוחר יותר לרשת האינטרנט. שינויים אלו נכרכו במקרה הישראלי גם בתהליך השלום הקאונטר־קולוניאלי. מנגד התחוללה גם תגובת נגד נאו־קולוניאלית. ניתן לראות ברצח ראש המשלה, יצחק רבין, בשנת 1995 את קו פרשת המים בין עלייתו של הפרויקט העולמי לבין כישלונו בתחום המדיני והתפנית לעבר ההסתגרות המקומית והזהות השייכות־יהודית.

בתקופה זו התייצבה הקואליציה השלטונית, שבראשה הליכוד, בתמיכתם הבולטת של מצביעים מן הפריפריה ובשותפות של החוגים הלאומיים־דתיים והחרדיים וכן של נציגי העלייה הרוסית. קואליציה זו מכונה "קואליציית האליטות החדשות" (לא כולל הערביות). מציאות זו התבטאה אפוא בפיצול ובקיטוב גוברים והולכים בין שתי תרבויות פוליטיות מנוגדות, שפנו "מקוורלד בתל אביב" ו"גי'האד בירושלים" (רם, 2005). באופן כולל, התגבשה אפוא תרבות פוליטית שהיא לאומית אך גם אזרחית, חילונית

וצרכנית, המזוהה עם האליטה הישנה ועם המעמד הבינוני העירוני המשכיל, מצד אחד, ומן הצד האחר צמחה תרבות פוליטית שהיא קהילתית-דתית-לאומנית, המזוהה עם הפריפרייות ועם האליטות החדשות. למגמות אלו יש השפעה מעצבת על הסוציולוגיה, כפי שנראה בהמשך.

לסיכום, השיח הסוציולוגי בישראל בתקופה הנדונה הוא תולדה מצרפית של השפעות עולמיות ושל תנאים מקומיים. האחרונים כוללים את המהפכה הנאו-ליברלית ואת העמקת השליטה בשטחים הכבושים וכן את השינויים במערכת ההשכלה הגבוהה, כולל התרחבות מוסדית וגיוון דמוגרפי מסוים של הסגל והסטודנטים.

סוציולוגיה של שסעים ושל איחויים: המפגש בין הסוציולוגיה הממסדית לבין הסוציולוגיה הביקורתית

באמצע שנות ה־90 התחוללה מחלוקת מתוקשרת בין הזרמים הביקורתיים לבין הזרמים הממסדיים בסוציולוגיה (ליסק, 1996; רם, 2006; שלו, 1996). מנגד, חלה התקרבות סמויה ושקטה בין הזרמים, שמצאה ביטוי בהתפתחות תפיסה חובקת כול של ישראל כחברה מרובת שסעים או מגזרים (social cleavages) (אייזנשטדט, 2004; בן-רפאל ופרס, 2006; בן-רפאל, שטרנברג וליסק, 2007; הורוביץ וליסק, 1990; יער ושביט, 2001א; קימרלינג, 1998).

הסוציולוגיה הממסדית-הממלכתית, ששלטה בכיפת השיח הסוציולוגי בישראל משנות ה־50 ועד שנות ה־70, הדגישה, כידוע, את תהליכי השילוב וההאחדה של הקבוצות השונות בחברה (קליטת עלייה, כור היתוך, מודרניזציה וכיו"ב). לעומת זאת, הסוציולוגיה הביקורתית, שהחלה את דרכה בשלהי שנות ה־70, הדגישה דווקא את תהליכי הניכור והפילוג. משנות ה־90 כבר התפשטה והשתרשה גם מעבר לחוגים הביקורתיים המובהקים התפיסה כי ישראל היא חברה של "שסעים חברתיים". עם זאת, למרות הדמיון לכאורה בין גישת השסעים הביקורתית לבין הגישה הממסדית הן נבדלות זו מזו. הגישה הביקורתית מייחסת את קיומם של שסעים שונים להסבר מבני כוללני, ואילו הגישה הממסדית נוטה להסתפק בתיאור אמפירי של שסעים שונים. בלשונם של פלד ושפיר, התוצאה היא כי "השסעים [...] מתקיימים זה בצד זה, מבלי ליצור מבנה לכיד שיוכל לשמש בסיס לניתוח מקיף של החברה כגוף שלם" (פלד ושפיר, 2005, עמ' 53). זאת ועוד, הגישה הביקורתית נוטה להתבונן בחברה "מלמטה למעלה" ולראות את עצמה כתורמת למאבקים נגד עוולות ואי-צדק, ואילו הגישה הממסדית נוטה להתבונן בחברה "מלמעלה למטה" ולספק לגורמי השלטון ייעוץ בנוגע להשבת הסדר על כנו. במונחיו של מייקל בוראווי, הראשונה היא public sociology, ואילו השנייה היא policy sociology (Burawoy, 2005).

בשנות ה־70 וה־80 עסק סמי סמוחה (אונ' חיפה) בסוציולוגיה של פלורליזם, שדנה בשסעים חברתיים, בעיקר בשסע האשכנזי-מזרחי ובשסע היהודי-ערבי. עצם השונות

נתפסה בעיניו כנתון קיים (או מהותני), לעומת המבט המפרק והמבנה, שנוצר בשנים שלאחר מכן. בשנות ה־90 ובשנות האלפיים התמקד סמוחה במעמדם של הערבים אזרחי ישראל (סמוחה, 2001). הוא קבע כי משנות ה־70 ואילך חלה שחיקה במדיניות השליטה הכוחנית של המדינה כלפי הערבים בישראל, חרף ניסיון הליכוד להדקה. לטענתו, מעמדם האזרחי הרשמי והשלמה מסוימת של שני הצדדים עם מציאות של דו־קיום הניבו בקרב היהודים ובקרב הערבים הכרה באפשרות של דפוס של שילוב, המבוסס על רמה גבוהה יותר של הבנה. התזה המרכזית שלו, המסתמכת על סקרים שערך, מתארת מהלך של חידוד הזהות הלאומית הפלסטינית, "פלסטיניזציה", המלווה בהתערות בישראל, "ישראליוזציה". לפי זה מתחוללת אצלם "פוליטיזציה", כלומר דרישה גוברת להשתלבות שוויונית, במקביל לתמיכתם בהקמת מדינה פלסטינית בשטחים, אך ללא מה שסמוחה הגדיר כ"רדיקליזציה", כלומר שלילה של ישראל.

מאוחר יותר הסב סמוחה את דיונו מדגם השליטה הפלורליסטי לדגם חדש של משטר, שהוגדר כדמוקרטיה לא ליברלית – "דמוקרטיה אתנית". זו דמוקרטיה ברמת זכויות האזרחים כאינדיבידואלים, אך היא מצויה בשליטה מוצהרת וברורה של קהילה אתנית אחת (סמוחה, 2000). אנטיזוזה לגישה זו עובדה בידי אורן יפתחאל (אב"ג, גאוגרף פוליטי), שמאז שנות ה־90 פיתח עם עמיתיו את מודל ה"אתנוקרטיה" – מדינה בשליטת קבוצה אתנית. יפתחאל ועמיתיו ראו בדמוקרטיה הישראלית מסגרת חיצונית שטחית המחפה על מבנה עומק, הפועל בשיטתיות ובעוצמה לייחוד כלל המשאבים – ובעיקר האוכלוסייה והטריטוריה – ומשתמש לשם כך בדיכוי אתנו־לאומי וביצירת ריבוד אתנו־מעמדי (יפתחאל, 2000; יפתחאל, גאנם ורוחאנא, 2000; Yiftachel, 2006). כך או כך, בשנות ה־90 הפך הדימוי של החברה הישראלית כחברה משוסעת למוסכמה כללית, המקובלת אף על הממסד הסוציולוגי הוותיק. דן הורוביץ ומשה ליסק (שניהם מן האוני' העברית) תרמו לכך בפרק ארוך על "חברה מרובת שסעים" בספרם החשוב מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר (הורביץ וליסק, 1990). ואולם, למרות ההכרה בשסעים הם המשיכו להתבסס על ההנחות הפונקציונליות הבסיסיות, שלפיהן מקור הבעיה הוא נדירות של משאבים. כמו כן, הם שימרו את תפיסת המיקום האוניברסלי של המרכז לעומת המיקום הפרטיקולרי של הפריפריה, ובכך החמיצו את הממד הפרטיקולרי של המרכז ואת הממד האוניברסלי של הפריפריה.

גם ש"ג אייזנשטדט עצמו, אבי הסוציולוגיה בישראל, נדבק בחיידק הפוסט־מודרני (אייזנשטדט, 1996) וגרס כי "החברה הישראלית משתנה בקצב כה מהיר, עד כי ניתן לטעון שאין כמעט שום דמיון בינה לבין החברה הישראלית של שני העשורים הראשונים לקיום המדינה" (אייזנשטדט, 2004, עמ' 9). הוא סבר כי בחברה הישראלית בת־זמננו מתקיימים תהליכים נמרצים של הטרוגניזציה ופלורליזציה, אף אם הם כרוכים "בהתפתחות של מגמות מנוגדות ביותר בתוך המבנה החברתי בישראל. מצד אחד, התגבשו מסגרות מגוונות אך הסכמיות חדשות, ולעומתן ניכרות מגמות פלגניות ועימותים חריפים בין מגזרים שונים של החברה בישראל; כמו כן התפתחו מגמות של

גיבוש לעומת התפוררות של מערכות מוסדיות ושל מסגרות חברתיות ותרבותיות" (שם, עמ' 84). לסיום העלה אייזנשטדט בדאגה את שאלת האינטגרציה:

האם יכול תוך כדי התפתחות [ה]הטרונגניות [...] להתקיים או להתפתח בחברה משהו משותף ומלכד, ואם כן – מהו; האם קיימות עדיין מסגרות סמליות ומוסדיות משותפות כלשהן, מלבד מסגרות פורמליות או ארגוניות? האם תוך כדי ההתפתחות של הטרונגניות, אינטרסנטיות וגישות אינדיבידואליסטיות, יכולה גם להתקיים מחויבות כלשהי למסגרת רחבה יותר? ומה טיבה של אותה מסגרת, שכבר אינה כל כך הומוגנית? (שם, עמ' 90).

בשל קוצר היריעה לא נעקוב כאן אחר תשובותיו המורכבות (והמתלבטות, שלא לומר מהוססות) של אייזנשטדט לשאלות שהוא עצמו הציג. נציין רק כי הוא מבטא אותן במסה תמורות בחברה הישראלית, וניתן לראות בה את צוואתו הסוציולוגית המעודכנת של "אייזנשטדט המבוגר" בכל הנוגע לחקר ישראל (אייזנשטדט, 2004).

מבט דומה פיתח גם ברוך קימרלינג (האוני' העברית), תלמידו של ליסק, שבשנות ה-90 היה הבכיר במעמדו האקדמי מבין הסוציולוגים הביקורתיים (רם, 2009). קימרלינג דן בשקיעת האליטה של תנועת העבודה ובסיום דרכה ההיסטורית וטבע את המונח "אחוס"לים" לתיאור ה-WASPs (האליטה של מתיישבי אמריקה – לבנים אנגלו-סקסים פרוטסטנטים) של ישראל: ראשי תיבות של אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים (קימרלינג, 2001). בספרו מהגרים, מתיישבים וילידים יצר קימרלינג מעין חלופה כוללת פלורליסטית ומרובת סתירות לתפיסה הפונקציונלית האינטגרטיבית של החברה הישראלית (קימרלינג, 2004). הציר המרכזי בניתוחו הוא "תיאור הניסיון הכושל ליצור הגמוניה פוליטית ומערכת חד-תרבותית בישראל והיווצרות מדינה המאופיינת בריבוי תרבויות" (שם, עמ' 11) או בשבטים מסוכסכים, מצב שהגדיר כ"ריבוי תרבותיות ללא רב-תרבותיות" (קימרלינג, 1998). הקהילות העיקריות הן הקהילה החילונית המודרנית (האחוס"לים), הקהילה הדתית-לאומית, הקהילה החרדית, הקהילה המסורתית המזרחית, הקהילה הרוסית, הקהילה האתיופית וכמובן הקהילה הפלסטינית, ובמובן מסוים אף מהגרי העבודה. בין קבוצות אלו הוא מצא העדר שוק נישואין משותף, העדר שולחן משותף, מגורים נפרדים, סגנונות חיים שונים, עגה וצופני דיבור נבדלים ובאופן חלקי גם מערכות מוסדיות וסוציו-פוליטיות נפרדות. הוא דן אפוא במעבר מחברה צנטריפטיאלית לחברה צנטריפוגלית. עם זאת, הוא מצא כי היהודיות והמיליטריות עדיין מהווים מכנים משותפים מגבשים (ואף מדירים כמובן).¹⁴ ברמה הנורמטיבית סבר קימרלינג כי ראוי שההגמוניה ההומוגנית של האחוס"לים תומר בדמוקרטיה הסדרית (קונסוציונלית) בין הקבוצות השונות המרכיבות את החברה הישראלית.

14 לתרומתו הייחודית של קימרלינג להבנת המיליטריות בישראל ראו קימרלינג (1993). על צבא וחברה ראו גם אלהאג' ובן-אליעזר (2003), לומסקי-פדר ובן ארי (2003), וכן שאר ההפניות במאמר זה לפרסומיהם של בן-אליעזר ולוי.

ועוד לפי קימרלינג, סיפור כינונה ודעיכתה של הישראליות הוא סיפור עלייתה ושקיעתה של זהות לאומית חילונית, שהתחוללה בה הדתה יהודית עקב אייכולתה לכרות את הצופן הדתי הגלום בה. משבר האידאולוגיות הגדולות הותיר את האליטות החילוניות מנוטרלות, וכאשר נפתח מחדש הסֶפֶר, עם כיבוש שטחים נרחבים בשנת 1967, תפס את מקומן האוונגרד האמוני הדתי-לאומי, שהמשיך למעשה את מפעל ההתיישבות-התנחלות שהן נשאו בעבר. גם שורות החרדים גדלו והתחזקו, וגם במסורתיות המזרחית "הוחזרה עטרה ליושנה" בעידודן של הליכוד, ש"ס ועוד. כל הגורמים הללו לא רק תבעו, ובמידת-מה אף השיגו, נתחים מעוגת החלוקה, אלא אף שאפו להיות בעלי משקל בתוך הגוש ההגמוני המרכזי והצליחו בכך מעבר למשוער. המגזר הישראלי, השוקע מבחינה פוליטית ותרבותית, פיצה את עצמו במידה מסוימת באמצעות התגדרות בחיים בורגניים, בהתגברות כוחו הכלכלי המופרט ובהסתופפות תחת חסותה של מערכת המשפט (מאוטנר, 2008). החוט המחבר את כל הישגיות הנפרדות הללו – להוציא כמובן את המיעוט הפלסטיני בישראל (והעובדים והמהגרים הזרים) – הוא היהודיות, ישות חדשה שאינה בגדר יהדות, אלא בבחינת המכנה המשותף הלאומי הלא-ערבי בישראל (קימרלינג, 2004, עמ' 20).¹⁵

המתח בין הפן הקהילתי לבין הפן האזרחי, או בין הפן היהודי לבין הפן הדמוקרטי של החברה בישראל, ושאלת השסעים החברתיים הפכו בעשורים האחרונים לסוגיות הנדונות ביותר בסוציולוגיה הפוליטית של ישראל. עבודה מכוננת, המתמודדת עם סוגיות אלו ודנה בכל השסעים באופן משולב ומורכב, היא עבודתם של יואב פלד וגרשון שפיר (2005). חיבורם הוא הניתוח הביקורתי המקיף והשיטתי ביותר בסוציולוגיה הפוליטית של ישראל שפורסם בתקופה הנדונה כאן. לדבריהם, בישראל פועלים בעת ובעונה אחת שלושה עקרונות שונים של הכלה פוליטית: העיקרון הליברלי, המקנה שוויון אזרחי לאינדיבידואלים; העיקרון הרפובליקני, המקנה זכויות יתר לאליטות המשרתות (לפי תרומתן המוערכת ליצירה, לביטחון וכד'); והעיקרון האתני, המבדיל בין זכויות של קהילות שיוך. משטר ההכלה הנהוג בישראל בכל עת הוא פועל יוצא של שקלול שלושת העקרונות הללו, והוא משתנה על-פי הנסיבות. לשיטתם, מאז שנות ה-80 שורר בישראל משטר כלכלי-חברתי חדש, קפיטליסטי נאו-ליברלי, ובעקבות כך מתחיל לחול שינוי במינון המשולב של עקרונות ההכלה: העיקרון הרפובליקני נמצא בשקיעה יחסית, ועקב כך עולה משקלם של שני העקרונות האחרים, המצויים במתח זה עם זה – העיקרון הליברלי, ההישגי, והעיקרון האתני, השיוכי.

15 הנושאים של ישראליות ויהדות, חילוניות, מסורתיות, חרדיות והעידן החדש, דת ולאומיות הם נושאים מרכזיים בדיון הסוציולוגי-תרבותי בישראל. להרחבה ראו, בין השאר, אזולאי וורצברגר (2008); בן פורת (2016); בר-לבב, מרגולין ופינר (2013); ידגר (2012); ידגר, כ"ץ ורצבי (2014); יונה וגודמן (2014); לוי (2015); לומסקי-פדר (2003); ליאון (2009); פישר (2015); פלד ושפיר (2005); קליין-אורון ורוח מדבר (2010); שמחאי (2009); Ehrlich (2013). לניתוח נוסף של גישתו של ברוך קימרלינג ראו רם (2009).

על התערובת המורכבת של עקרונות שונים של הכלה והדרה עמדו אף אדריאנה קמפ (אונ' ת"א) ורבקה רייכמן (אונ' חיפה) במחקרן על עובדים זרים, ששילב עיון בכלכלה הפוליטית של שוקי העבודה בישראל (המכילה עובדים) ועיון בפוליטיקת הזהות של גבולות לאומיים (המדירה זרים) (קמפ ורייכמן, 2008).¹⁶ את השסע בין שמאל לבין ימין (וגם את השסעים הנוספים החופפים במידה חלקית) בתרבות הפוליטית בישראל בחן מיכאל פייגה (אב"ג), ומחקרו התמקד בשתי התנועות שעיצבו את התרבות הפוליטית בשנות ה-70 וה-80: גוש אמונים ושלוש עכשיו (פייגה, 2002). ורד ויניצקי-סרוסי (האונ' העברית) חקרה את דפוסי הזיכרון הציבורי של רצח רבין ואת האופנים המנוגדים שבהם חוו את האירוע בירושלים ובתל אביב (Vinitzky-Seroussi, 2009). יורם פרי (אונ' מרינלד) חקר את השסע בפוליטיקה בישראל במושגים האמריקניים של מלחמת תרבות בין "רטרו" לבין "מטרו" (פרי, 2005).¹⁷

*

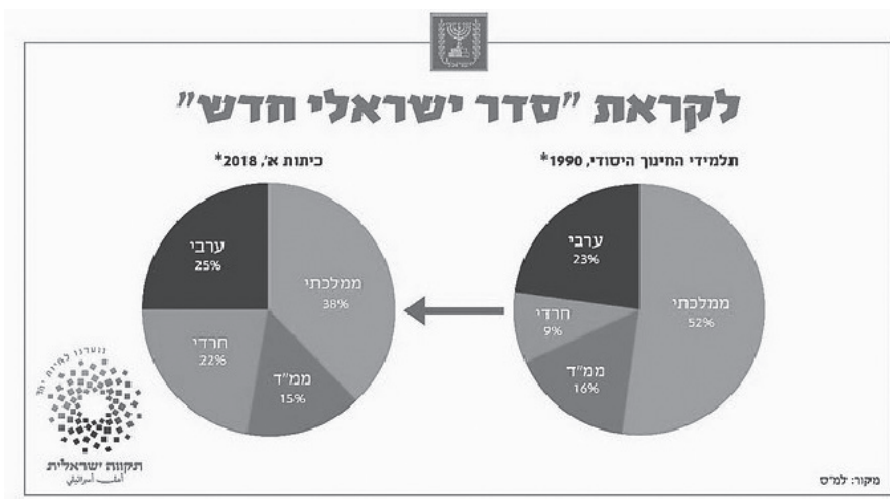
הסוציולוגיה של השסעים הייתה, בגרסאות מסוימות, למוסכמה חדשה, המחליפה את התזה הנושנה של כור ההיתוך. לאחרונה היא אף קיבלה חיבוק נשיאותי ובכך הפכה כמעט באופן רשמי לסוציולוגיה הממסדית החדשה, מעין אסכולה סוציולוגית נשיאותית. בשנת 2015 נשא נשיא המדינה, ראובן ריבלין, נאום ברוח קימארלינג, המהווה ציון דרך מעניין במחשבה הציבורית הישראלית. ריבלין הציג בריש גלי את הטיעון כי בחברה הישראלית הגיע לקצו "הסדר הישראלי הישן", והחל להתממש בה "הסדר הישראלי החדש". להמחשת דבריו הוצגה ברקע שקופית ובה גרף המראה את ההתפלגות הקבוצתית של החברה כפי שהייתה בשנת 1990 וכפי שצפוי שתהיה בשנת 2018 (גרף 1). וכך אמר ריבלין:

בשנות ה-90... החברה הישראלית הייתה חברה הבנויה מרוב ברור ומוצק, שלצדו מיעוטים. רוב ממלכתי ציוני גדול, שלצדו שלושה מיעוטים: מיעוט דתי-לאומי, מיעוט ערבי ומיעוט חרדי. התמונה הזאת אולי קפאה בראשו של רוב הציבור הישראלי, של התקשורת, של המערכת הפוליטית, אבל המציאות בינתיים השתנתה בתכלית... כיתות א היום מורכבות מכ-38% חילונים (ממלכתיים), כ-15% דתיים לאומיים (ממלכתיים דתיים), כרבע ערבים וקרוב

16 בשוק העבודה, בעובדים פלסטינים ובמהגרי עבודה עסקו, בין היתר, גם אהרון גוטמן (2004); בנימין (2006); דר (2009); חידר (2005, 2009); סמיונוב ולרנטל (2005); שטייר ולויין-אפשטיין (1998); (Khattab & Miaari (2013).

17 פן נוסף בעלייתה ובנפילתה של הישראליות הוא עיצובו של טיפוס חדש במחצית הראשונה של המאה ה-20 בדמות ה"צבר": היהודי החדש, החלוץ, העברי ולבסוף הישראלי, כאנטייתוה לדימוי של היהודי הגלותי. דימוי זה דעך בשלהי המאה ה-20 (אלמוג, 1997, 2004; שפירא, 2003).

לרבע חרדים [...] התהליכים הדמוגרפיים המעצבים מחדש את פניה של החברה הישראלית יצרו למעשה סדר ישראלי חדש, סדר שבו אין עוד רוב ברור, ואין מיעוטים ברורים. סדר שבו החברה הישראלית מורכבת מארבעה מגזרים, ואם נרצה – ארבעה שבטים מרכזיים, שונים מהותית אלה מאלה, שילכו ויתקרבו זה אל זה בגודלם... שבו, אם נרצה ואם לאו, מבנה הבעלות על החברה הישראלית ומדינת ישראל משתנה לנגד עינינו (ריבלין, 2015).



גרף 1: שקופית מנאום הנשיא ריבלין (2015)

הנשיא ריבלין העלה בדאגה את השאלות האלה: מה משותף לכל המגזרים הללו? האם יש להם שפה אזרחית משותפת, אתוס משותף? האם יש להם מכנה ערכי משותף שבכוחו לחבר את כל המגזרים הללו יחד? לבסוף הוא הציע הצעה לפתרון ותיאר אותו כ"מעבר" מהתפיסה המקובלת של רוב ומיעוט לתפיסה חדשה של שותפות בין המגזרים השונים בחברה הישראלית". גם איזונשטדט בשנותיו המאוחרות וגם קימרלינג יכלו להסכים עם הצעה כזאת, אך בהסתייגויות חשובות.¹⁸

18 הנאום של ריבלין נישא ב-7 ביוני, 2015 ב"כנס הרצליה". המכון למדיניות ואסטרטגיה שבמרכז הבינתחומי בהרצליה הקים, בברכת הנשיא, ועדת היגוי לתרגום של תפיסה זו למדיניות. בראש הוועדה עומדים פרופ' אוריאל רייכמן ופרופ' אלכס מינץ. הנושא היה לתמה מובילה בכנס של שנת 2016 (מינץ, 2015; קשתי, 2016). אין בכוונתי לפרש כאן בהרחבה את דברי הנשיא (ההולך ומצטייר כדמות נון-קונפורמיסטית נאו-ז'בוטינסקאית), אך יש לתת את הדעת לכמה עניינים: בהבדל עקרוני מן הסוציולוגיה הביקורתית, נקודת המוצא הכרונולוגית לדיונו של הנשיא היא שנות ה-90 (ולא 1948 או 1967); הוא רואה בשנים ההן תקופה הומוגנית (בניגוד לממצאי הסוציולוגיה הביקורתית); הוא מתייחס אל האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל

מכל מקום, סביב הנתיים ועבודותיהם של הדור הסוציולוגי הביקורתי של שנות ה-70 וה-80, שעמו נמנו דפנה יורעאלי (1937–2003), יונתן שפירא (1929–1997) וברוך קימרלינג (1939–2007) ושלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין, סמי סמוחה ואחרים, התחנך הדור הבא של חוקרות וחוקרים. בשנות ה-90 ובשנות האלפיים אף הורחבה הביקורת והגיעה למחוזות חדשים בזכות חוקרות וחוקרים של עימותים חברתיים, מוסדיים, כלכליים, תרבותיים ופוליטיים לסוגיהם, הדורשים בשאלת הזהות הישראלית ההומוגנית לכאורה ובהתפצלותה לשברי זהויות, אורחיות, אינטרסים, מגדרים ומגזרים מובנים (socially constructed). חלק מהם מתמחה בשיטות מחקר איכותניות, וחלקם מתמחה בשיטות מחקר כמותניות, בעיקר בתחום החינוך והריבוד.

הסוציולוגיה של הפוסט־מודרניות: ידע וכוח לאחר הנרטיבים הגדולים

שלא במנותק ממגמת השסעים, אך עם מוטת כנפיים ביקורתית רחבה הרבה יותר, התסיסה את הזירה האינטלקטואלית בשנות ה-90 מגמה תאורטית שהייתה אז חדשנית ונמרצת – הפוסט־מודרניזם. הפוסט־מודרניזם אומץ על־ידי חלק מן האליטה האינטלקטואלית בד בבד עם שינויים שחלו באותה עת בחברה ובתרבות בעקבות התפשטות בישראל של הקפיטליזם המאוחר. פריצת הפוסט־מודרניזם אמנם התרחשה בתחום האמנויות, הספרות, הפילוסופיה והתקשורת, אך היא התפשטה אף למדעי החברה, אף אם כגישה אונטולוגית (סוציולוגיה של הפוסט־מודרניות כתופעה חברתית־תרבותית) יותר מאשר כגישה אפיסטמולוגית (סוציולוגיה פוסט־מודרנית כפרספקטיבה).

כתב העת תיאוריה וביקורת, היוצא לאור מטעם מכון ון ליר בירושלים בייסודו ובעריכתו של הפילוסוף עדי אופיר (אונ' ת"א), סיפק את הבימה הציבורית העברית העיקרית להתפתחותה של מגמה זו, ותכניות שונות ללימודי תרבות וללימודים בין־תחומיים השפיעו גם הן בכיוון דומה.¹⁹ כתב העת והחוגים שסביבו הנחילו לאקדמיה הישראלית את הפילוסופיה הפוסט־סטרוקטורלית ואת ביקורת התרבות הפוסט־מודרנית. חברי הקבוצה פעלו בהשראת הביקורת הארכאולוגית והגנאולוגית של פוקו על משטרי השיח והידע/כוח (2015), הדה־קונסטרוקציה של טקסטים הגמוניים או

◀ כאל עוד קבוצת תרבות (בהתעלם מן הדומיננטיות היהודית); הוא מתעלם מן השסע העדתי אשכנזי־מזרחי ומן השסע המעמדי; הוא מתעלם לחלוטין מן הפיל שבחדר – הפלסטינים בשטחים הכבושים. עניינים אלו הם עניינים מהותיים, ואין ספק שקימרלינג וממשיכיו הביקורתיים לא היו כושלים בהם (בהתבטאויות אחרות העלה ריבלין בעמימות מסוימת תפיסה של פדרציה ישראלית־פלסטינית). דומה שגם דוח ועדת ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך (2016) קרוב ברוחו לאסכולת הסוציולוגיה הנשיאותית.

19 תורמות חשובות להשרשת הגישה הפוסט־מודרנית היו הוצאת "רסלינג" והסדרה הצרפתים החדשים של הקיבוץ המאוחד.

"פאלו-צנטריים" של דרידה (2015), מטפורת "המודרניות הנוילה" של באומן (2007), מטפורת "ארגו הכלים" הסמלי-אסטרטגי של סוידלר (2004) ועוד. השפעתם של כותבים נוספים (בניהם באבא, באטלר, בודריאר, גאטארי, דלז, ז'יז'אק, לאטור, לאקאן, ליוטאר, ספיבק) ניכרה גם כן, אם כי פחות בסוציולוגיה ויותר בסביבתה. המניפסט של הקבוצה, כפי שנוסח בפתח הדבר של הגיליון הראשון של כתב העת, קבע כי "במציאות הנוכחית המערכת האקדמית תורמת לייצור ולשימור של ייצוגי מציאות דומיננטיים", ואילו תפקידה של הביקורת הוא לחשוף את מנגנוני הייצוג המשתתפים בכינון הסדר החברתי ובשכפולו מתוך קישור גלוי בין מעשה המחקר, הפרשנות והכתיבה לבין מיקומם של הכותבים בשדה התרבותי.²⁰ להבדיל מדורות ממסדיים ואף ביקורתיים קודמים, מעתה הודגשו מנגנוני הייצוג והפרשנות והכתיבה.

מבחינה פילוסופית, הפוסט-מודרניזם כופר באדנים המושגיים של המודרניות: בסובייקט (התבוני), בהיסטוריה (התכליתית) ובאמת (האובייקטיבית) (אופיר, 1997). מבחינה סוציולוגית, הפוסט-מודרניזם כרוך בהדגשת זהויות (לעומת אינטרסים), בהדגשת מיקרו-פוליטיקה (חברה אורחית לעומת מדינה) ובהדגשת תהליכים חברתיים, ובעיקר תרבותיים, של הבניה ופירוק (לעומת קטגוריות מהותניות) (גורביץ, 1998). מבחינה פוליטית, הפוסט-מודרניזם כופר לפיכך בנרטיבים הגדולים המשמשים להצדקתם של כל האמונות והמשטרים המודרניים – הלאומיות (ימין), הסוציאליזם (שמאל) והשוק והמדע (מרכז). החברה נתפסת כפקעת מסועפת (ריוזמטית) ובלתי ניתנת להתרה של יחסי כוח.²¹

קליטת הרוחות החדשות במדעי החברה באה לידי ביטוי בחדירתם של לימודי התרבות אל הסוציולוגיה, ובוודאי כך בנוגע לאנתרופולוגיה. רוב המחקרים בתחום התרבות הישראלית בשני העשורים הנדונים מדברים בשפתם של לימודי התרבות הפוסט-מודרניים, שפה הרוויה בלקסיקון הפוסט-מודרני, הא-מודרני או האנטי-מודרני, המשופע במושגים כמו רפלקסיביות, אחרות, שונות, שיח, נרטיב, ייצוג, דה-קונסטרוקציה, היברידיות ורב-תרבותיות. האנתרופולוגיה בישראל השלימה בכך את המעבר ממוקד השראתה הראשוני – מקס גלוקמן הבריטי – אל מוקד השראתה הנוכחי – קליפורד גירץ האמריקני (גירץ, 1990) (על האנתרופולוגיה בישראל ראו

20 תיאוריה וביקורת, גיליון 1, פתח דבר, קיץ 1991. עם חברי המערכת נמנו עדי אופיר (מייסד ועורך), יהודה אלקנה, זיוה ברונר, עזמי בשארה, חנן חבר, שלומית כנען, חיים לפיד, שלמה פיישר, אביגדור פלדמן וגדעון קונדה. בגיליון השני נוספו אריאלה אזולאי, אמנון רוזן-קרוצקיין ויהודה שנהב, ומאו חלו תחלופות נוספות. על מידת הביקורתיות הרפלקסיבית שבעמדתה של מערכת זו כלפי מוסדות הידע/כוח בישראל ניתן לעמוד מתוך השוואה למדיניות המערכת של כתב העת הוותיק מגמות, שאז עדיין סגד למוסכמות מדעיות בנוסח "שיפוט אובייקטיבי ופרופסיונלי" או "שיטות המחקר המקובלות במדעי החברה" (מתוך דבר המערכת של מגמות, 2, 1992).

21 על פוסט-מודרניות בתחום האמנות בישראל ראו טננבאום (2008) ובתחום הספרות ראו בלבן (1995).

אבוהב, 2010). עם זאת, חלק ניכר מן המחקר הסוציולוגי אינו בהכרח פוסט-מודרני בגישתו, אף אם הוא עוסק בהוויה הפוסט-מודרנית.²²

אחד מביטוייה הבולטים של הגישה הפוסט-מודרנית במדעי החברה היה התפתחות המחקר של הפוסט-ציונות כגישה ביקורתית למיתוס ההיסטורי, ללאומיות היהודית ולדמוקרטיה בישראל. גישה זו עוררה מחלוקות סוערות, כולל הוויכוח האקדמי והציבורי בין "היסטוריונים חדשים" לבין "היסטוריונים ישנים" ובין "סוציולוגים ביקורתיים" לבין "סוציולוגים ממסדיים". לא נתעכב על כך כאן רק משום שהזיקה בין שינויי הזהות בחברה הישראלית לבין השינויים שהתחוללו בזירה האינטלקטואלית בכלל, ובזירה הסוציולוגית וההיסטורית בפרט, כבר נדונה בהרחבה בהקשר זה (להרחבה ראו ויץ, 1997; סילברשטיין, 1996; רם, 1996, 2006; Silberstein, 2008; Pape, 2014).

תחום נוסף הממחיש את התפשטותן של המגמות הפוסט-מודרניות הוא המגדר. כשם ששנות ה־70 וה־80 היו שנים של התעוררות פמיניסטית עולמית ושל חתירה לתנועה גדולה, שנות ה־90 ציינו פילוג בפמיניזם על רקע פוליטיקה של זהויות, שלא אפשרה לשמר עוד את מושג האחווה הנשית. פעילות וחוקרות המזדהות כמזרחיות, עניות, ערביות, לסביות או דתיות החלו להדגיש את ההבדל הקיים בין העמדות הנשיות של כל קבוצה כזאת לבין האחרות, ובפרט בינן לבין גרעין המייסדות של התנועה הפמיניסטית והחוקרות המשויכות אליה. תשומת הלב של השיח הופנתה כעת לעובדה שהן אשכנזיות, אמידות, יהודיות, הטרו-סקסואליות וחילוניות, והן החלו להיתפס כנשות אליטה. בעקבות כך התפתחו סוגים שונים, ואף יריבים, של פמיניזם. בשנת 1992 הונהגה בכינוס הפמיניסטי "שיטת הרבעים" – ייצוג משוריין של פמיניסטיות אשכנזיות, מזרחיות, לסביות ופולסטיניות, ובשנת 1995 כבר התפלגה התנועה על־פי קווים אלו ועל־פי קווים נוספים (דהאן-כלב, 1999). המאבק המודרני לכינון שוויון הוגר במאבקים פוסט-מודרניים להכרה בשוני (רם וברקוביץ, 2006).

חנה הרצוג (אונ' ת"א), ממייסדות התחום של חקר המגדר בסוציולוגיה הישראלית (ומי שטבעה את המושג העברי מגדר), מחלקת את ההיסטוריה של התחום בישראל לחמשת השלבים האלה (הרצוג, 2000): שנות ה־50, שבהן נעדרו הנשים מן המחקר ורווח בו מיתוס שוויוני; שנות ה־60, שבהן דן המחקר בהבדלים בתפקידי המינים בין המגזר המודרני לבין המגזר המסורתי; שנות ה־70 וה־80, שבהן הגיע הגל הפמיניסטי השני מארצות הברית לישראל בגרסתו הליברלית המתרכזת באי־שוויון בתעסוקה, במשפחה ובמשפט. בשנים אלו נוצרה ספרות פמיניסטית ונוסדו לימודי הנשים; שנות ה־90 המוקדמות, שבהן השתנו מונחי הדיון מבעיה או אפליה לתפיסה כוללת של חברה פטריארכלית וממוגדרת; שנות ה־90 המאוחרות, שבהן התמקד המחקר בפיצול

22 וראו הבחנה בין פוסט-מודרניזם אפיסטמולוגי לבין פוסט-מודרניזם אמפירי אצל מירצ'נאני (Mirchandani, 2005). דוגמאות לחקר הפוסט-מודרניות הן עבודותיהם של אוולאי וורצברגר (2008); בן אליעזר (2001); גורדון (2008); כ"ץ (2012); לומסקי־פדר ובן ארי (2003); מוצפני־האלר (2012); פוגל־ביזאווי (1999); שמחאי (2009); שמיר (2008).

הפוסט־מודרני של קטגוריית הנשים, שנדונה למעלה, ובשאלת מקורותיו של הכוח הנגדי הנשי. המחקר וההוראה של נשים ועל נשים, מגדר וזהות מינית התקבלו לאקדמיה כעניין מובן מאליה בשנות ה־90 ובשנות האלפיים, והם התרחבו וכללו לימודי גבריות, קוויריות ולהט"ביות (גרוס וזיו, 2003; יונאי וספיבק, 1999; קמה, 2014).²³

הסוציולוגיה של פייר בורדייה: שדה התרבות הישראלי

בשנות ה־90 ניכרה הפשרה בשאיפה להומוגניות תאורטית, שאפיינה את הסוציולוגיה בעבר, ולא ניתן עוד להצביע על תאוריית־על מאגדת או אף על ציר ניגוד מרכזי. למרות זאת, ניתן לזהות מגמה תאורטית חדשה אחת בדמות הגישה הסוציולוגית של פייר בורדייה, שהלכה והייתה לכריח מרכזי בסוציולוגיה בישראל בתקופה הנדונה. בורדייה קנה לו מעמד של קלסיקון בעודו בחייו. משנות ה־90 הוא היה לדמות מובילה בסוציולוגיה העולמית, ועבודתו נטמעה היטב גם בסוציולוגיה האמריקנית (Sallaz & Zavisca, 2007). מערכת המושגים המשולבת של בורדייה, הכוללת שדה, טעם, הבדל, הביטוס, הון ועוד, משמשת מסד למחקרים רבים על התפלגות הכוח החברתי ושעתוק בתחום תרבות היום־יום ובפעילות מוסדית שגרתית. עם זאת, כפי שהדגישו ליאור גלרנטר ואילנה סילבר (אונ' בר־אילן), שבחנו את ההתקבלות של בורדייה בסוציולוגיה הישראלית, לא נוצרה אסכולה בורדייאנית אחידה (Glenter & Silber, 2009).

לפי חוקרים אלו, בורדייה נזכר לראשונה בעברית בשנות ה־70 במחקרים כמותניים על חינוך. בסוף העשור כבר התעניינו בהיבטים התאורטיים של עבודתו הסוציולוגים אברהם קורדובה וסשה וייטמן וכן הסמיוטיקאי איתמר אבן זוהר (שלושתם מאונ' ת"א). בשנות ה־80 המאוחרות החל לאמץ את בורדייה דור של סטודנטים מתקדמים, ובהמשך הם הפיצו את תורתו במרכזי ידע נוספים. חלק מעבודותיו תורגמו לעברית (בעיקר בהוצאת רסלינג), וכתבי העת החדשים סיפקו מצע לכתיבה בורדייאנית. אפשר לומר כי בהמשך להשפעות הפוסט־מודרניות התעצם בהשראתו גם המפנה התרבותי בסוציולוגיה הישראלית (גיימסון, 2009).

נוסף על הכישרון והכריזמה השופעים של בורדייה עצמו, ניתן להסביר את התקבלותו בכך שהסוציולוגיה שלו תאמה בכמה מובנים את רוח הסוציולוגיה באותה תקופה: ההדגשה הגוברת של היבטים תרבותיים, סיום עידן המלחמה הקרה בין מסורות מתחרות סגורות (כגון מרקס, דורקהיים וובר), השאיפה לגשר בין קטגוריות דיכוטומיות קלאסיות בתחום (כגון מבנה-סוכן או קונסנזוס-קונפליקט, רציונלי-א־רציונלי), השילוב (המצוי בעבודתו של בורדייה עצמו) בין התעמקות תאורטית, שיטת אתנוגרפיות ומחקר אמפירי כמותני, הרב־צדדיות של המודל של

23 לסקירות ולדיונים של ההתפתחויות בתחום לימודי המגדר בישראל ראו ברקוביץ (2006); הרצוג (2000); ספרן (2011); פוגל־ביז'אווי (2007); ששון־לוי ומשגב (בגיליון זה). כמו כן ראו ינאי, אלזר, לובין ונווה (2007).

בורדייה הניתן ליישום כמעט בכל תחום סוציולוגי, ולבסוף – האופי הפרגמטי של הסוציולוגיה של בורדייה, המאפשרת מבט ביקורתי אך ללא מחויבות אידאולוגית או דוקטרינרית.²⁴ נדגים את השפעתו של בורדייה בסוציולוגיה הישראלית באמצעות שלושה פרויקטים של מחקר.

אחד התורמים העיקריים להנחלת תורתו של בורדייה בישראל הוא סוציולוג התרבות מרדכי (מוטי) רגב (או"פ; רגב, 2011). עבודתו המשותפת עם אדווין סרוסי (מוזיקולוגיה, האוני' העברית) על המוזיקה הפופולרית בישראל יצקה את המסד ללימודיו של תחום זה (סרוסי ורגב, 2013). סרוסי ורגב רואים במוזיקה הפופולרית שדה כוח בורדיאני, שהישראליות היא ההון התרבותי העיקרי בו, וסביבו ניטש מאבק בין סוגות, סגנונות ורפרטוארים מוזיקליים, המבטאים קבוצות אתניות ורקעים חברתיים שונים. שלושת הסגנונות העיקריים בתחום הם "הזמר העברי", סגנון המזוהה עם האליטה האשכנזית, מוזיקת הפופ-רוק העולמית, שהחלה בשנות ה־70, והמוזיקה המזרחית, שמעמדה עולה בהתמדה מאז שנות ה־70. לכל סוגה יש עמדה שונה בשדה והרכב שונה של הון, אך הן שותפות להתמודדות על ה"ישראליות".

השראתו של בורדייה משתקפת גם בעבודתו של יגיל לוי (או"פ), שמחקרו על הסוציולוגיה של יחסי הצבא והחברה בישראל כוננו אסכולה בפני עצמה בתחום (לוי, 2003, 2007, 2015). לוי משלב בין יסודות מרקסיסטיים-מעמדיים לבין יסודות ובריאניים-מוסדיים, והוא מצמיד אותם באמצעות המושג של בורדייה בדבר המירות ההון הסמלי והחומרי בין שדות נבדלים. ציר מרכזי בהמשגתו הוא "המשוואה הרפובליקנית" ושינוייה. למעשה, זו משוואה של המרת הון, שבאמצעותה עוצבה האליטה הצבאית והאזרחית האשכנזית הוותיקה, שהפכה למעמד הביניים הישראלי. המשוואה הייתה מאוזנת בעבר, משום שהיא אפשרה המירות בין השירות הצבאי לבין התגמול בזירה האזרחית. בשנות ה־80 הופר האיזון, כאשר הצבא כבר לא שימש מקור להון מספק למעמד הביניים. מעמד זה פנה אפוא למסלולי קידום פרטיים, מקומיים ועולמיים, והייתה לכך השפעה מכרעת על הרכב הצבא, על דרכי פעולתו ועל דפוסי חדירתו לחברה האזרחית. הצבא נפנה עתה להסתמך על קבוצות חדשות, חלקן פריפריאליות מבחינה סוציולוגית או פוליטית, כמו נשים, מזרחים, דתיים-לאומיים, רוסים, אתיופים ודרוזים. השינוי אפשר לו לעבור שוב מן ה"דה-מיליטריזציה", שאפיינה את תחילת שנות ה־90 (תקופת הסכמי אוסלו), ל"רה-מיליטריזציה" של שנות האלפיים. במקביל נערכה בצבא דיפרנציאציה תפקודית מחודשת, שהיו לה ערכים שונים של המירות.

השראתו של בורדייה ניכרת אף בעבודותיה של אורנה ששון-לוי (אוני' בראילן), החוקרת את הממשק בין זהות, מגדר וצבא (ששון-לוי, 2006). הצבא נדון בעבודתה כשדה המשעתק זהויות אתנו-מעמדיות ומגדריות, המומרות להון אזרחי מרובד. ההון הסמלי העליון בצבא מיוחס ללוחם הקרבי, המגלם בגופו את הקשר ההדוק בין ציונות

24 לדיון בבורדייה ובסוציולוגיה הצרפתית הפרגמטית שהתפתחה בעקבותיו ראו סילבר (2001); רוסניק ופרנקל (2000). לדיון בפרוגרמה הביקורתית ראו אילון ואריאלי (2011).

לבין גבריות. מידת הקרבה או הריחוק ממנו היא המדד לערכו של ההון הסמלי המיוחס לעמדות אחרות בשדה. בתחתית ההיררכיה נמצאת הפקידה שאינה גבר ואינה לוחמת, ובין החייל הקרבי לבין הפקידה החיילת נמצאים מעמדות הביניים: החיילים נותני השירותים הטכניים ("צווארון כחול"), המגויסים מן השכבות הנמוכות, החיילים המשרדיים ("צווארון לבן"), המגויסים מן השכבות המבוססות, והחיילות הקרביות – כל אלו מפתחים זהויות אמביוולנטיות המתקרבות במובנים מסוימים לדגם האידיאלי, אך נחותות ממנו. באופן כזה השירות הצבאי משעתק את המבנה החברתי הבלתי שוויוני, ובה בעת אף משמר ומטפח נאמנות כלפיו. כאמור, אלו הן רק המחשות אחדות למרכזיותו של בורדייה בתרבות הסוציולוגית של התקופה, וקיימות לכך דוגמאות רבות נוספות.²⁵

סוציולוגיה מרקסיסטית חדשה: לנוכח המהפכה הנאו־ליברלית

האתגר הביקורתי המרקסיסטי, שהציבה בשלהי שנות ה־70 קבוצת "מחברות למחקר ולביקורת" מאוניברסיטת חיפה, היה רדיקלי מדי לחפה של הסוציולוגיה הממסדית דאו, שעדיין משלה בכיפה. בשנת 1979 הסתיימה לפיכך כהונתו באוניברסיטה של שלמה סבירסקי, מנהיג הקבוצה. מאז הוא היה לפעיל במאבקי שוויון ולחוקר הראשי של המבנה החברתי והמעמדי של ישראל במסגרת עמותת מרכז אדווה, והוא ממשיך להיות מקור השראה וידע בתחומים אלו. עבודתו מן התקופה האחרונה מתבטאת, בין השאר, בפרויקט הניתוח החברתי של תקציב המדינה ובשורה של פרסומים תקופתיים, כגון הדוחות השנתיים מטעם מכון אדווה, הכוללים תמונת מצב חברתית; עובדים, מעסיקים ועוגת ההכנסה הלאומית; נטל הסכסוך הישראלי־פלסטיני ועוד²⁶, ספרים ומאמרים (כגון סבירסקי, 2004, 2005, 2005א, 2005ב; סבירסקי וחסון, 2005), כולל החוברת לקראת פירמידת שכר חדשה (סבירסקי, 2011), ולאחרונה גם המגשר הטוב האפשרי: קווים למדיניות סוציאלי־דמוקרטית ישראלית (סבירסקי, 2016). בחיבור זה מבקר סבירסקי את התקבעותם של מושגים כלכליים כתחליף לייעדים של איכות

25 מחקרים רבים מנתחים במתכונת בורדיאנית זירות חברתיות נוספות, כגון שדה האמנות (אזולאי, 1999; טרכטנברג, 2005), צריכה ומעמדות (גרוסגליק, בדפוס; כץ־גרו ושיביט, 1998), אופנות הביגוד (הלמן, 2012), ההביטוס הביתי הזעיר־בורגני (טנא, 2013), "ההבדל" המגדיר את מעמד הביניים החדש (Kaplan, 2013), דפוסי המגורים בפרברים (ברגר, 2015), הסגנון האנין החדש של צריכת יין (רנד, 2016), היווצרות שדה הניהול (פרנקל, 2000), תרבות המוזיקה הגבוהה כשדה של התמודדות והשתלבות בין־עדתית (אהרון־גוטמן, 2008) ועוד ועוד. יאיר פרסם ספר על התאוריה של פייר בורדייה ובו פירש אותו כ"מוסקיטר האחרון", המגן על מורשת המהפכה הצרפתית (Yair, 2009).

26 דוחות אלו נכתבו בשיתוף חוקרים נוספים במכון אדווה: נגה דגן־בוזגלו, אתי קונור־אשיאס, הלא אבו חלא ועוד. למען הגילוי הנאות יצוין שאני חבר הנהלת המרכז.

חיים אנושית דמוקרטית ושוויונית. הממד המרחיק לכת בחיבור הוא הצעתו להמיר את תפיסת "הצדק החלוקתי", המקובלת (לפחות מבחינה רטורית), בתפיסת "צדק ייצוריי", כלומר בדמוקרטיזציה של השליטה בהון ובמדיניות ההשקעות ואוניברסליות של שירותי רווחה, כמו החינוך, הבריאות והדיור.

דבורה ברנשטיין מקבוצת "מחברות למחקר ולביקורת" ממשיכה גם היא להוביל את המחקר המגדרי הביקורתי. דוגמה לכך הוא ספרה נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית (ברנשטיין, 2007). בעבר התמקדה ברנשטיין במעמד העובדים, בתנועת הפועלות וביישוב המאורגן, ואילו בספרה החדש היא בוחנת דווקא את צביונה האורבני של תל אביב כפסיפס חברתי, שבו נחצים גבולות מסוכסכים ומסוכנים. מושא המחקר הוא נשים שנשטו והופקרו ומצאו את עצמן לא אחת ללא רשת חברתית תומכת. חלקן הידרדרו לזנות, וחלקן איבדו את שפיותן. נקודת המוצא לביקורת כבר איננה הציפייה לשוויון בין המעמדות ובין המינים (לעומת השמרנות הזעיר-בורגנית), אלא ביקורת המתקרבת לנקודת הראות הפוקויאנית הביור-פוליטית, החושפת את הנורמטיבי כאופן משמוע באמצעות השליטה בגוף. את ביקורת האידיאולוגיה המירה אפוא החתרנות באמצעות נרטיב של אחרים, ולמעשה של אחרות.

בשנות ה-90 התחדשה המגמה המרקסיסטית במחקר הסוציולוגי בהקשרים מעודכנים. התחדשות זו באה על רקע התרפת המצוקות החברתיות והמגמות האנטי-שוויוניות בישראל וגם על רקע החזרה לדרכו של מרקס במדעי החברה בעולם בעקבות משברים חוזרים של השוק הקפיטליסטי הגלובלי ואבחון הסבל האנושי הכרוך בקפיטליזם בלתי מיוסס (ראו, למשל, Manza & McCarthy, 2011). המתקפה הרצופה של ממשלות ישראל מאז שנת 1985 על מדינת הרווחה ועל זכויות העובדים עוררה בדרך כלל מחאה של קבוצות מוחלשות ונותרה בשוליים. המחאה החברתית הגיעה לנקודת רתיחה באירועי קיץ 2011, אך גם היא לא צלחה. על רקע מציאות חברתית זו נוצרו גישות נאו-מרקסיסטיות ופוסט-מרקסיסטיות, שבמרכזן עיסוקן עמדה התפתחותו של הנאו-ליברליזם בישראל, מקורותיו, מאפייניו והשלכותיו הרב-צדדיות. גישות סוציולוגיות אלו שואבות מלימודי גלובליזציה בסוציולוגיה ובתחומים אחרים, כגון מדע המדינה, כלכלה מדינית, יחסים בין-לאומיים ותקשורת וחינוך.

הגישות הסוציולוגיות הניזונות מן המרקסיזם רואות ביחסי כוח כלכליים, כפי שהם מתבטאים בשיטות ייצור, במדיניות רווחה או בהגמוניה מעמדית, את אבני היסוד של הארגון החברתי. ואולם, בשונה מן המרקסיזם המקובל, הן אינן דטרמיניסטיות ואף אינן מהפכניות. זאת ועוד, הן מכילות את המציאות התרבותית של התקופה – שבירת המבנה החברתי, קץ האמון בנרטיבים הגדולים, פירוק הסובייקטים ההיסטוריים, ערעור ההגמוניה המערבית ותפקידה המרכזי של ההבניה התרבותית. הפוליטיקה של הזהויות נתפסת בגישות אלו כתולדה של השינויים הכלכליים והמעמדיים שהתחוללו בישראל, לא מעט בהובלת המדינה. בתקופה המודרנית האסטרטגיה של בניית האומה וההתנחלות בתנאים של מיעוט חסר אמצעים הייתה בהכרח קולקטיבית, ומכאן

ההגמוניה ההיסטורית של תנועת העבודה. לעומת זאת, בתקופה הפוסט־מודרנית, משעה שפגה הנחיצות הלאומית בקולקטיביזם, פתחה האליטה במהלך נאו־ליברלי של הפרטה, שהשתלב בשנות ה־90 בתהליכי הגלובליזציה. מבחינת המבנה החברתי והמדיניות הכלכלית מדובר במעבר מקפיטליזם לאומי פורדיסטי לקפיטליזם גלובלי פוסט־פורדיסטי, במעבר חלקי מאזרחות אתנית לאזרחות ליברלית, ובמעבר משמעותי של מרכז הכובד מן המדינה אל התאגידים העסקיים.²⁷ המשטר הפורדיסטי התבסס על הסדר בין־מעמדי, שחייב מידה כלשהי של אחריות חברתית בתוך המסגרת הלאומית, ואילו במשטר הפוסט־פורדיסטי המתהווה עבר מרכז הכובד לידי גורם מעמדי אחד – ההון הפרטי הגדול (סבירסקי, 2004, 2005; פילק ורם, 2004; רם, 2005). שינוי זה הוביל לפירוק הסולידריות החברתית ופינה את הדרך למאבקי זהויות של מגזרים שונים (גוטוויץ, 2001; יונה ושנהב, 2005; פלד ושפיר, 2005).

מאז שנות ה־90 המשיך להתבצע מחקר מרקסיסטי לסוגיו, אך לא התגבשה קהילת מחקר משותפת. כך, למשל, נמשכה מסורת המחקר הביקורתי המרקסיסטי (רם, 1993) והוצעה הפרספקטיבה העולמית־מקומית (ה"עולמקומית") ללימודי ישראל מתוך בחינה של שינויים כלכליים, חברתיים, תרבותיים ופוליטיים. הוצגה תזה בדבר הפיצול בתרבות הפוליטית הישראלית בין העולמי לבין המקומי (רם, 2005), ונדונו נושאים הקשורים לאי־שוויון (רם וברקוביץ, 2006; שניהם מאב"ג). מנקודת מוצא של ביקורת "משופרת" של המודרניות, בהשראת יורגן הברמס (Habermas), פרסמתי עיון ביקורתי במגמה של שלילת המודרניות בסוציולוגיה הישראלית של היום, שבהקשר של מורשת מרטין בובר כיניתי אותה בשם "בובריאניות חדשה" (רם, 2015). לטענתי, מגמה זו יוצרת רדיקליזם המשלב מחשבה ביקורתית שמאלית עם יסודות ימניים, קהילתניים ונאו־מסורתיים, ובהקשר הישראלי היא עלולה לשרת את הקונסנוס היהודי המתגבש בישראל כנגד המגמות האזרחיות שבצבצו בה בשנות ה־90 (לקריאות אחרות בבובר ראו שמיר, 2008; שמיר ואבנון, 1999).

דני פילק (אב"ג; פוליטיקה) תרם לפיתוח מסורת המחקר המרקסיסטית את נקודת הראות הגראמשיאנית (Gramsci) כשניתח שינויים בגוש ההגמוני (פילק, 2004). הוא אפיין את התפנית הפוסט־פורדיסטית והנאו־ליברלית בישראל ואף הבחין בין שני סוגים של פופוליזם בישראל – פופוליזם מכיל (את המזרחים – בגין) ופופוליזם מדיר (את הערבים – נתניהו) (פילק, 2006). פילק, שהוא גם רופא במקצועו, הוא אחד החוקרים המובילים של תהליכי המדיקליזציה והקומודיפיקציה של השירותים הרפואיים והתפלגותם המעמדית והמגורית (File, 2009).²⁸ אמיר בן פורת (1999, 2002, 2011; המכללה למינהל) שאב את השראתו מן המרקסיזם הסטרוקטורלי האלתורסי (Althusser) ומן המרקסיזם האנליטי־אמפירי של רייט (E. O. Wright) ופרסם חיבורים ייחודיים

27 פלד ושפיר (2005); רם (2005); שלו (2004).

28 על הסוציולוגיה של הגוף והבריאות ראו גם גולדין (2012); השילוני־דולב (2011); וייס (2014); חזן (2003); מעודד־דנון (2015).

על התפתחות הקפיטליות בישראל, על מעמד הביניים ועל התפנית הנאו-ליברלית. גיא בן-פורת (אב"ג; ניהול) השווה את הזיקה בין גלובליזציה, פוליטיקה של העסקים ותהליך השלום באירלנד ובישראל ואף חקר את היסודות החומריים והפרקטיים של תהליך החילון בישראל (בן פורת, 2016; Ben Porath, 2006).²⁹

בד בבד עם התפתחותה של המגמה המרקסיסטית המחודשת צמחה בשנות ה-90 גם סוציולוגיה כלכלית חדשה. הגורמים לצמיחה זו היו הפריחה של התחום בזירה הבין-לאומית, באוריינטציה הובריאנית (Swedberg, 2007) והשפעתה הגוברת של הגישה הנאו-מוסדית בסוציולוגיה (Drori, Meyer, & Hwang 2006). בכך הוסט הדגש ממעמדות-עדות אל קבוצות כוח עסקיות ומקצועיות ואל ארגונים בירוקרטיים, ובראשם המדינה. מיכאל שלו (האונ' העברית) הוא ממעצביה של מגמה זו (רוזנהק ושליו, 2013; שלו, 2004, 2006; Maron & Shalev, forthcoming). ובעקבותיו פוסע דור של סוציולוגים של הכלכלה והארגונים. כמה מן המקורבים לאסכולה זו, בגרסאות שונות, הם גלית אילון (2016), לב גרינברג (2001), דוד לוי-פאור (2001), דני ממן וזאב רוזנהק (2009), מיכל פרנקל (2000, 2006), אריה קראמפף (2015) ואילן תלמוד (2006) (כמו כן ראו גל-נור, פז-פוקס וציון, 2015).

המהפך הנאו-ליברלי, המתעצם מאז שנות ה-80, יצר קונסנווס אידאולוגי בקרב האליטות מכל גוני הקשת הפוליטית. הוא עורר, כאמור, מחאות חברתיות ומאבקים ספורדיים רבים, אך רק בשנת 2011 הוא חולל תגובה ציבורית רחבה. בתגובת מחאה זו ניכרה השפעתה המצטברת של הפעילות בעמותות ובארגונים אזרחיים ובאפיקי תקשורת חברתיים חלופיים, כגון מרכז אדווה, קו לעובד, כוח לעובדים, אתר העוקץ

29 דוגמאות למחקרים בעלי ממד מרקסיסטי בולט: בנימין בחנה את מסחור כוח העבודה הנשי בישראל (2006); בר און הציגה את יחסי המדינה והעובדים באופקים בניתוח מעמדי-זהותי משולב (2013); הלמן ניתחה את האזרחות בישראל בעידן הגלובלי (2003); הלמן עסקה בהבניה מדינית של סובייקט נאו-ליברלי – יומי, גמיש, מחושב – בקרב עובדות מוחלשות, הבניה שאחת מתוצאותיה היא העברת האחריות על סיכונים ממדינת הרווחה לעובד המבודד, ותוצאה אחרת היא טשטוש סמלי של הניגוד בין הון לבין עבודה (2013); יפתחאל, צפדיה, יעקובי, פנסטר ואלפסי חקרו את היבטי החלוקה וההבניה של המרחב הגאוגרפי והחברתי (אלפסי ופנסטר, 2005; יעקובי, 2004; צפדיה ויעקובי, 2015; צפדיה ויפתחאל, 2004); חידר בתן את תהליכי ההכלה וההדרה המעמדיים-לאומיים של הערבים בישראל (2005, 2009); לביא בחנה את ענף הטקסטיל בעידן הגלובליזציה (2006); מונדלק חקר את ביזור מערכת יחסי העבודה (1996); מישורי ומאור עסקו בהעסקה פוגענית בישראל (2012); ממן חקר את מבנה הקבוצות העסקיות בישראל במבט משווה (2004); קריסטל בחנה היבטים מבניים וכמותיים של חלוקת העוצמה וההון בישראל בין מעסיקים ועובדים (2014); קריסטל, כהן ומונדלק בחנו את היחס בין שיעור ההתאגדות לבין אי-השוויון (2006); רוזנהק חקר את היבטי ההכלה וההדרה של קבוצות במדינת הרווחה הישראלית (2006); רוזנהק ושליו בחנו את ההיבטים המעמדיים-אתניים של ההשתתפות במחאה החברתית (2013); שלו ולוי בחנו את ההיבטים המעמדיים-אתניים של ההצבעה בבחירות (2004); שמיר העלה תזות חדשניות בנושא הבורגנות בתקופת היישוב (2000).

והאתרים החברתיים בכללם. המצב החברתי בכלל, ובקיץ 2011 בפרט, שבו עברה המחאה מן השכבות המוחלשות אל מעמד הביניים ומן הפריפריה אל המרכז, פורשו מבחינה סוציולוגית כמונחים מעמדיים, דוריים, אתניים, מגדריים ועוד (ראו יונה וספיבק, 2012; כץ וצפדיה, 2010; משגב, 2014; רם ופילק, 2013), והדיון עדיין נמשך. נעבור עתה לדון בשלוש מגמות מרכזיות נוספות, המאפיינות את הסוציולוגיה הביקורתית מאז שנות ה-90 ומתמודדות עם הממד המעצב השני, הנאו-קולוניאלי, של התקופה: סוציולוגיה פוסט-קולוניאלית, סוציולוגיה פלסטינית בישראל וסוציולוגיה של הכיבוש.

סוציולוגיה פוסט-קולוניאלית: המזרחים החדשים

במהלך שנות ה-90, על רקע קריאת התיגר הפוסט-מודרנית על המודרניות, החל להתפתח בקרב אינטלקטואלים במערב ובחברות שסבלו מעול הקולוניאליזם בעבר מתווה פוסט-מודרני רדיקלי נוסף: פוסט-קולוניאליזם. את המהלך בישראל יזמו חוקרים בולטים מן הדיסציפלינה שאימצו את המזרחיות כזהות או כנקודת מבט וקברו לזרמים חברתיים ופוליטיים שמחוץ לה, כשברקע מצויה כזכור גם ההצבעה המזרחית לליכוד וגם עלייתה המטאורית של תנועת ש"ס שזיהתה את עצמה כספרדית (טסלר, 2007). אירוע מכונן בהתפתחות זו היה ייסודה של תנועת הקשת הדמוקרטית המזרחית בשנת 1996 (קריף, 2005). אירוע מכונן נוסף היה כינוס חוקרים ופעילים שנערך בשנת 1999 במכון ון ליר (אבוטבול, גרינברג ומוצפי-האלר, 2005; חבר, שנהב ומוצפי-האלר, 2002), ולקראתו חובר מסמך פרוגרמטי שהעלה לראש סדר היום הסוציולוגי את נקודת המבט המזרחית על החברה והתרבות בישראל.³⁰ המסמך שלל את מה שהגדיר כשלוש הגישות הקיימות לנושא המזרחים בישראל: בחינתם בשנות ה-50 וה-60 כחלק מתהליך בניית האומה (מודרניזציה), הגדרתם בשנות ה-70 וה-80 כ"אחרים" של החברה הישראלית (הגישות הביקורתיות) ו(אי)ההתייחסות אליהם כנפקדים-נוכחים בדיון הפוסט-מודרני והפוסט-לאומי בשנות ה-90. לפי המסמך, המשותף לשלוש הגישות הללו הוא העדר תשומת הלב למיקומם של יצרני הידע במארג החברתי, כלומר הן מתבוננות במזרחיות מבחוץ ואינן מאמצות אפיסטמולוגיה מזרחית.

המסמך קרא לפיכך לגישה מְבִנָה לזהות או לגישה של שיח וקבע כי "מזרחיות אינה מוגדרת באופן מהותני ולכן אינה נגזרת בלעדית ממוצא ביולוגי או טריטוריאלי ואפילו לא מחוויה תרבותית מסוימת. מזרחיות הינה תוצר של מנגנוני השיח שפעלו ופועלים בישראל" (הפורום לחקר חברה ותרבות בישראל, 2005, עמ' 401). המסמך גם קרא

30 את המסמך הפרוגרמטי חיבר צוות הפורום לחקר חברה ותרבות בישראל במכון ון ליר, והוא התפרסם כנספח בספר שערכו אבוטבול, גרינברג ומוצפי-האלר (2005, עמ' 393-424). המסמך מצוי גם באתר http://www.ha-keshet.org.il/articles/culture/nekudat_mabat.htm

לבטל את הגישה הפוזיטיביסטית במדעי החברה ולכונן גישה מעורבת (או ציבורית) והציג את שותפיו כמי שכותבים "בצומת שבין פוליטיקה של הידע והפוליטיקה של זהויות" (שם). עבודותיהם אינן רק משקפות את המציאות החברתית, אלא גם מסייעות להגדרתה מחדש ובכך "[מפרקות] את הדיכוטומיות המקובלות בין תיאוריה ופרקטיקה, בין יצרנות לבין צרכנות של ידע ובין פעילות פוליטית לבין מושאיה" (שם). מנקודת מוצא זו פותחה פרוגרמה מחקרית ותרבותית פוסט-מודרנית ופוסט-קולוניאלית א-מודרנית או אנטי-מודרנית מסועפת, המזינה את הדיון האינטלקטואלי והפוליטי בישראל מאז ועד היום.

הפוסט-מודרניות קראה תיגר על תרבות הנאורות המודרנית מתוך דה-קונסטרוקציה פילוסופית ומתודולוגית שלה, כגון אצל פוקו ודרידה. לעומת זאת, הפוסט-קולוניאליות עשתה זאת מתוך דה-קונסטרוקציה היסטורית, מנקודת המבט המסוימת של האחרים – קורבנות הקולוניאליזם המערבי ברחבי העולם, בהודו, בפלסטין או בציון. הפוסט-קולוניאליות היא אפוא פוסט-מודרניות חוץ-אירופית בגרסת אדוארד סעיד (בינריות של מערב-מזרח), בגרסתו של הומי באבה (Bhabha, המדגיש את מרחב הביניים ההיברידי), או בגרסת רנאיט גוהא (Guha) או פארטה צ'אטרג'י (Chatterjee) (המדגישים את הכפיפים, Subalterns) (ראו יאנג, 2009; Chaturvedi, 2000).

כפי שכבר נזכרנו, המושג פוסט-קולוניאליזם אינו בעל משמעות תקופתית (לאחר הקולוניאליזם), אלא בעל משמעות אפיסטמולוגית (דה-קולוניזציה מחשבתית), והוא מדגיש ידע, שפה ודימויים. חנן חבר (אונ' ייל; ספרות) ויהודה שנהב הגדירו את ההיבטים של הפוסט-קולוניאליזם הישימים במקרה הישראלי: מעבר משיח בינרי לשיח היברידי, כגון בהמרה של יהודי/ערבי ליהודי-ערבי; מעבר משיח אוריינטלי לשיח אוקסידנטלי, כלומר דה-קולוניזציה לא רק של השיח על המזרח אלא גם של השיח על המערב – במקרה הישראלי תפיסת הציונות כאשכנזית; מעבר מפוליטיקה של "שחורות" לפוליטיקה של "לבנות", כלומר לא רק בחינה של הבניית המוחלשים, אלא גם של הבניית המחוזקים – במקרה הישראלי "צביעתה" של השקיפות החברתית של הישראליות לעומת התיג הנהוג של עדות המזרח; מעבר מחקר "היסטוריה מלמעלה", של האליטות, לחקר "היסטוריה מלמטה", של המוכפפים להן; ומעבר מאוריינטציה לאומית לאוריינטציה פוסט-לאומית, כלומר מאוריינטציה הומוגנית (מיזוג לאומי, כור היתוך) להטרוגנית (ריבוי האחרות והשוני) (חבר ושנהב, 2011).

התרבות ההגמונית סופגת ביקורת מכיוון זה לא רק בשל היותה זן של תרבות לאומית ומודרנית, אלא אף בשל היותה זן של תרבות מערבית – ובמונחים מותאמים לישראל עדתית-אשכנזית – הבונה את דימויה כמודרנית וכרציונלית ונבדלת בכך מן המזרחיות המובנית כמסורתית וכאירציונלית. השיח הפוסט-קולוניאלי מייצר פסיפס מגוון של זהויות, שבו מומצאות מסורות חדשות (invented traditions) ומתחברים נרטיבים, המשמיעים את קולן של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות ומוכפפות ובכך גורמות להמרת ערכם של סימני תיוג מביוזי לגאוה. בעוד השיח המזרחי המוכר

עד אז טען כנגד קיפוח וקרא לשילוב שוויוני בחברה הישראלית, שיח "המזרחיות החדשה" – האונגרד של הגישה הפוסט־קולוניאלית בישראל – הוא חתרני ומתריס כלפי הפרויקט הלאומי הציוני. פרויקט זה נתפס בעיניו בראש ובראשונה כפרויקט אוריינטלי אתני (אשכנזי), שביקש למחוק את רכיב הערביות שבוהות המזרחית, משום שזוהה עם תרבות האויב. הציונות האשכנזית יצרה אפוא חציצה בין יהודיות לבין ערביות, ואילו המזרחיות החדשה מבקשת לצרף מחדש את שני רכיבי הזהות באמצעות מקף מחבר: יהודי־ערבי. הדרישה המועלית אינה לשוויון בתוך הישראליות, אלא לשינוי של הישראליות עצמה. אין זה עוד מאבק חומרי על משאבים, כי אם מאבק זהות על ההגמוניה.³¹

האם המייסדת של לימודי התרבות המזרחיים היא אלה שוחט, והאב המייסד של הסוציולוגיה המזרחית הוא יהודה שנהב. ספרה של שוחט (2005), שעסק בקולנוע הישראלי כאתר של ייצור הישראליות האשכנזית ולעומתה האחרות המזרחית, הוא ככל הנראה הניתוח הפוסט־קולוניאלי השיטתי הראשון של התרבות הישראלית. וכך היא קובעת שם:

אל ההתכחשות הציונית למוסלמי, לערבי ולמזרחי הפלסטיני נספחת ההתכחשות למזרחי היהודי, אשר נושג – כמו הפלסטיני, אם כי באמצעים יותר מעודנים, ופחות ברוטליים – מן הזכות לייצוג עצמי [...] קולה ההגמוני של ישראל היה מאז ומתמיד קולם של יהודי אירופה, האשכנזים, בעוד שקולם של הפלסטינים ושל המזרחים עומעם והושחק (שם, עמ' 19).

בחיבורים נוספים העמיקה והרחיבה שוחט את התובנה הזאת וכן את התובנה הפמיניסטית־מזרחית (שוחט, 1999, 2001).

יהודה שנהב, שהצטרף למחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב בשנת 1986, בולט משנות ה־90 כאינטלקטואל רדיקלי ומקורי וכסוציולוג הישראלי החשוב בדורו. לתואר הראשון למד באוניברסיטת תל אביב והמשיך ללימודי מוסמך בניהול תעשייתי בטכניון. את התואר השלישי בסוציולוגיה קיבל בשנת 1985 מאוניברסיטת סטנפורד. משנת 1999 שנהב הוא עמית מחקר בכיר במכון ון ליר בירושלים. בשנים 2000–2010 הוא שימש כעורך כתב העת תיאוריה וביקורת, והוא ממשיך ומשמש כעורך סדרת הקשרי עיון וביקורת מטעם מכון ון ליר – בימות שגייס באינטנסיביות לכינון המגמה המזרחית הרדיקלית. שנהב הצטרף לפעילות במאבק המזרחי במחצית השנייה של שנות ה־90 והיה ממייסדיה וממנהיגיה של תנועת הקשת הדמוקרטית המזרחית. בהקשר זה הוא השיב לעצמו את שם משפחתו המקורי –

31 ראו גם בן דור (1999); הירש (2014); חבר, שנהב ומוצפי־האלר (2002); כאוזם (1999); מזרחי (2012); משגב (2014); שוחט (2001); שטרית (2004); שנהב (2003, 2004). לייצוג המזרח בתחום האמנות החזותית ראו צלמונה ופרידמן־מנור (1998) ובתחום השירה ראו עלון (2011).

מעירק – שהרבני. בשנות האלפיים, לאחר לימודי ערבית נמרצים, החל לעסוק בתרגום ספרות מערבית לעברית. פעילות זו נחשבת בעיניו כתרומה לפיוס בין לשונות אחיות, שהלאומיות המודרנית הפכה אותן לעוינות (שנהב, 2012).

בתחילת דרכו הסוציולוגית עסק שנהב בניתוח ביקורתי של אידאולוגיות של ניהול ושל הרציונליות המיוחסת להן. הוא חשף את שיטות הניהול כפרקטיקות הן של שליטה קפיטליסטית בעובדים והן של קידום מעמדם של המנהלים עצמם כשכבה מקצועית, בשעה שההקשרים האלימים של הניהול מוסווים ברטוריקה ניטרלית ורציונלית כביכול (שנהב, 1991, 1995). בכך תרם שנהב תרומה מכרעת ליצירת המגמה הביקורתית בסוציולוגיה הארגונית בישראל, מגמה שקראה תיגר על הלימודים הפונקציונליים שעד אותה עת הייתה להם בלעדיות (פרנקל, 2006). כאמור, משנות ה־90 המאוחרות הוא התמקד ביחסים האתניים בישראל, וספרו היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות (שנהב, 2003) מייצג את גישתו בתחום זה.

הספר מנתח מנקודת מוצא סעידית־פוקויאנית את נקודות המגע ההיסטוריות הראשוניות, בעירק בשנות ה־20, בין אשכנזים לבין מזרחים, או ליתר דיוק בין יהודים יוצאי מזרח אירופה לבין יהודי המזרח התיכון, שבהן כוננו הקטגוריות של הדיכוטומיה אשכנזים־מזרחים. חידושו העקרוני הוא ביצירת זיקה בין שתי שאלות שנתפסו בנפרד: השאלה הלאומית והשאלה העדתית, כלומר יחסי יהודים־ערבים ויחסי אשכנזים־מזרחים. לשיטתו, הדיכוטומיה יהודים/ערבים, שיצרה הלאומיות הציונית (האשכנזית), הציבה את היהודים המזרחים במקום בלתי אפשרי, שכן הם יהודים וערבים בעת ובעונה אחת. כדי להכילם באומה הם נדרשו לטהר את הפן הערבי בזהותם ולהעלימו (דה־ערביזציה). התיקון הנחוץ הוא אפוא חזרה ליהודיות ערבית, שהיא בגדר התמקמות מפויסת במזרח התיכון, ועל כן רק בה יש כדי להבטיח את המשך הקיום היהודי באזור. היבט נוסף של חזרה זו התבטא בעמדה הפוסט־חילונית. גם החילוניות נתפסה כחלק מן הפרויקט האשכנזי האוריינטלי של התמערבות ומודרניזציה, שתכליתו לחצוץ בין המתיישבים האירופים לבין המקומיים הערבים. אך העניין מורכב עוד יותר. כדי להפריד בין המזרחים לבין ערביותם היה צורך לסמנם כיהודים במובן הדתי, ולכן התחוללה הדתה. הם סומנו בקטגוריית הביניים כ"מסורתיים", וכך אפשר היה לכלול אותם בלאום, אך במעמד נחות. התיקון הנחוץ הוא אפוא חזרה ליהודיות ערבית, שאינה מקבלת את הדיכוטומיה האשכנזית של חילוניות/דתיות.³²

32 בחיבורים נוספים רבים תרם שנהב לקבלתה של הגישה הפוסט־קולוניאלית והרב־תרבותית בישראל: בקובץ קולוניאליות והמצב הפוסט־קולוניאלי (שנהב, 2004), ובו לצד מאמרים של חוקרים ישראלים מצויים מבחר תרגומים מכתבי פרנץ פנון, הומי בהאבהא, אדוארד סעיד ואחרים; בספר שערך מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מהודש (חבר, שנהב ומוצפי־האלר, 2002); בחיבורים נוספים על גזענות ועל רב־תרבותיות (יונה ושנהב, 2005; שנהב ויונה, 2008) ועוד.

עם זאת, יש להדגיש כי לצד שיח ההתבדלות המזרחי הרדיקלי התפתחו גם שיחים מזרחיים של היטמעות ושל השתלבות, ובעיקר של מה שמירב אהרון־גוטמן (2010) כינתה "השתתפות מובחנת". בגישתה, מדובר בזהות אתנית המשמשת כרטיס כניסה לזהות הלאומית, וייתכן כי דווקא אלו הם דפוסי ההשתלבות של רוב האוכלוסייה ממוצא מזרחי. דוח ועדת ביטון משנת 2016 מבטא את מגמת ההשתלבות של הנרטיב המזרחי בנרטיב ההגמוני הישראלי־ציוני.³³

סוציולוגיה פלסטינית בישראל: הפוליטיקה של הידע בדור השלישי

אם יש ספק לגבי אופן השתלבותם של היהודים המזרחים באומה, הרי אין ספק לגבי הדרתם של הערבים הפלסטינים מן האומה. אחד החידושים החשובים שהתרחשו בתחום בעת האחרונה הוא התפתחותה של סוציולוגיה פלסטינית בישראל. אף על פי שהיא מצויה רק בתחילת דרכה, ניתן לשרטט את קווי המתאר הראשוניים של הפוליטיקה של הידע שלה.³⁴ מחקר סוציולוגי פלסטיני בישראל החל כבר בשנות ה־80 ונשען על קומץ חוקרים, וביניהם עזיז חידר, מאג'ד אלהאג' ונאדים רוחאנא.³⁵ נוסף על כך, נעשה מחקר פלסטיני על ישראל (וכמובן על פלסטין) גם בשטחים הכבושים וגם בחו"ל, בייחוד בארצות הברית (ודי להזכיר שמות כמו איברהים אבו לוגהוד, רשיד חלידי, אדוארד סעיד, סאלים תמרי ואיליה זורייק; לסקירה מקיפה של המחקר הפלסטיני ראו

³⁶Zureik, 2016, pp. 9-48

משנות ה־90 חלה תנופה במחקר הפלסטיני־ישראלי האקדמי, בין השאר על רקע התפתחותו של מעמד ביניים פלסטיני משכיל בישראל וכן בעידוד הזרמים הביקורתיים בסוציולוגיה הישראלית (חידר, 2004, עמ' 132, 135). המחקר הפלסטיני בישראל נעשה במסגרת אוניברסיטאית, במכוני מחקר שונים, כגון מכון ון ליר בירושלים, ובארגוני חברה אזרחית של החברה הערבית, כגון עדאללה (המרכז המשפטי לזכויות המיעוט

33 דוח ועדת ביטון (2016). לעניין הגישות המשתלבות ראו דהאן (2007); מאיר־גליצנשטיין (2009); קיזל (2014).

34 אני מבחין כאן בין סוציולוגיה פלסטינית בישראל לבין סוציולוגיה של הפלסטינים בישראל. בנוגע לקטגוריה האחרונה ראו סמוחה (2004); רבינוביץ (1993); רונקה (1996).

35 חידר הוא עמית במכון טרומן ובמכון ון ליר, שבו הוא עומד בראש פרויקט השנתון הסטטיסטי לחברה הערבית; אלהאג' הוא פרופסור אמריטוס מן המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה; רוחאנא הוא פרופסור באוניברסיטת טפטס בארצות הברית ומנכ"ל מרכז המחקר מדה אל־כרמל.

36 על התפתחות המחקר הפלסטיני ומחקר הפלסטינים בישראל ראו חידר (2004); סבאע־ח'ורי ורוחנא (2011); רבינוביץ (1998). על המחקר על הפלסטינים בכלל ראו זורייק (Zureik, 2016), pp. 1-48.

הערבי בישראל) ומדה אל-כרמל (מרכז ערבי למחקר חברתי יישומי) ועוד. ארבע עמותות כאלה פרסמו בשנת 2007 את "מסמכי החזון", המציינים נקודת מפנה תודעתית ביחסי יהודים ערבים בישראל (אוסצקי-לור וכהבא, 2008; קופמן, 2010).

מדעי החברה הערביים-פלסטיניים בישראל, העוסקים בקבוצה מופלית, מודרת ומדוכאת, נוטים מטבע הדברים להיות ביקורתיים ביותר כלפי ההגמוניה היהודית-ישראלית. בניגוד לגישות המצביעות על מגמות של "התפתחות נורמלית" של החברה הערבית בישראל, חוקרים פלסטינים מובילים מצביעים דווקא על מגמות של "התפתחות משברית", הנובעת מן הסתירה המחריפה והולכת בין השיוך הלאומי הפלסטיני לבין האזרחות במדינה יהודית (גאנס, 1999). במחקרה על האינטלקטואלים הפלסטינים בישראל הגדירה גאנס (תלמידתו של קימרינג וראש המרכז הפלסטיני ללימודים ישראלים ברמאללה) את מיקומם החברתי כספי (לימינלי). לדבריה, "העומדים בו מצויים לא בפנים ולא בחוץ. זהו חלל שופע ניגודים, אמביוולנטיות ועימותים בין עבר והווה, בין האזרחי לפוליטי, בין הלאומי למדיני ובין המודרני למסורתי" (גאנס, 2009, עמ' 29). אלחאג' עמד באופן דומה על השוליות הכפולה של הפלסטינים בישראל (אלחאג', 1999), ואף חידר ציין את מורכבותה של הזהות הפלסטינית בישראל: "זהו מיעוט שהוא ערבי ולא ערבי, פלסטיני ולא פלסטיני, ישראלי ולא ישראלי" (חידר, 2004, עמ' 131). מיקום זה מייצר, כמובן, מערכת של מתחים, סתירות וניגודים.

גאנס מבחינה בין שלושה דורות בתוך ציבור האינטלקטואלים הפלסטינים בישראל: דור הנכבה, הדור שלאחר 1948; דור הנכסה, הדור שלאחר 1967; והדור הנוכחי שלאחר האינתיפאדות ולאחר הסכמי אוסלו. חלוקה מקבילה הציעו דני רבינוביץ (אונ' ת"א) ותאולה אבו בקר (מכללת עמק יזרעאל; 2002): השורדים, דור הביניים או הדור השחוק, והדור הזקוף. הנכבה נתפסה בעיני האינטלקטואלים הפלסטינים לא כאסון לאומי בלבד, אלא "כאבדן המרחב הפרטי, אבדן הילדות ואפילו אבדן החלום" (גאנס, 2009, עמ' 45). בשנות ה-50 וה-60 התהוו בצלה ובצל הממשל הצבאי שני טיפוסים אינטלקטואלים: מי שהשתלבו במשרות מטעם המדינה ומי שבחרו למתוח ביקורת. בקרב האחרונים התפתח הנרטיב הלאומי הרדיקלי (במקרים רבים בחסות המפלגה הקומוניסטית), והם השתמשו בלשון קוטבית: מדכא-מדוכא, בוגד-נאמן, מושרש-עקור, עוול-צדק וגם גבריות-נשיות. מצב הסף המשברי שנוצר בעקבות הנכבה הפך למצב קבוע לאחר הנכסה, ולפיכך בשנות ה-70 הועבר כובד המשקל משאלות של אובדן המולדת הפלסטינית לשאלות של מעמד הפלסטינים במדינת ישראל. תמורה זו הקצינה את האופי הספי של מעמד האינטלקטואלים, שכן הם "[כבר] יצאו מן המולדת, אך נשארו למעשה מחוץ למדינה" (שם, עמ' 93).

עד שנות ה-80 נהגו האינטלקטואלים לקרוא לשיפור מעמדם של הערבים במסגרת המדינה, אך מאז שנות ה-90 הם החלו לקרוא תיגר על עצם הגדרתה כיהודית ולתבוע את הפיכתה למדינת כל אזרחיה או למדינה דו-לאומית. מהלך זה מבטא העצמה בו-זמנית ומכיל מתח הן של לאומיותם הפלסטינית והן של אזרחותם הישראלית.

לפי גאנים, בקרב האינטלקטואלים וחוקרי החברה הפלסטינים בישראל מסתמנים אפוא שלושה זרמים רעיוניים: הזרם הראשון דוגל בשיפור מעמדם של הערבים בישראל וביצירת שתי מדינות החיות בשלום זו לצד זו. זרם זה שואף למודרניזציה ולהנהגת אורחות חיים מערביים ודמוקרטיים, והוא רואה את החיים בישראל כתורמים לכך ואת עצמו כחלק מחיל חלוץ מודרני בעולם הערבי. הזרם השני נושא את מורשת הנכבה ורואה במדינת ישראל תופעה חולפת, גוף זר שהשתלט על המולדת הפלסטינית. המציאות הקיימת נדחית מכול וכול, והשאיפה היא לטיהור המולדת ולחזרה ל"עידן הזהב". הזרם השלישי מבקש ליצור סינתזה בין תפיסת המולדת לבין תפיסת המדינה באמצעות אזרחות המדינה מצד אחד וקבוע מעמד הפלסטינים בה כקבוצה ילידה (indigenous people) מן הצד האחר. למעשה, מדובר בשאיפה להפוך את ישראל למדינת כל אזרחיה או למדינה דו-לאומית. לפי גאנים, זרם זה "משתמש במושגים שבהם משתמש גם הממסד – שוויון, דמוקרטיה וזכויות אזרח – כדי לבסס שיח חלופי" (גאנים, 2009, עמ' 151; לדיון בזרמים האידאולוגיים הללו ראו גם גאנם, 2003). תקצר היריעה מלדון ביתר פירוט בספרות המחקר הפלסטינית-ישראלית,³⁷ אך נדגיש רק כי בשונה מן המקובל בעבר, לרוב הכותבים בתחום ברור כיום כי הסוציולוגיה של הפלסטינים בישראל אינה עוסקת בקבוצת מיצוט כסוגיה בפני עצמה, כי אם באופן שבו סוגיה זו משפיעה על מבנה המשטר בישראל. הערה דומה חלה על הסוציולוגיה של הכיבוש, שבה נדון בפרק הבא.

הסוציולוגיה של הכיבוש: בחיפוש אחר פרדיגמה

הכיבוש המתמשך של השטחים שנתפסו בשנת 1967 הוא אחד הרכיבים היסודיים, אם לא הרכיב היסודי ביותר, של "המצב" הישראלי זה חמישה עשורים. אף על פי כן הוא לא זכה להתייבץ במרכז סדר היום הסוציולוגי בישראל והפך למעשה לפיל בחדר. ספרם של דני בר-טל (אונ' ת"א; חינוך) ויצחק שנל (אונ' ת"א; גאוגרפיה), השפעת הכיבוש על החברה הישראלית, שהתפרסם רק בשנת 2014 ובין מחבריו אין סוציולוגים (למעט חנה הרצוג), מעיד על כך. פרקי הספר מתעדים את ההתגייסות המלאה של מנגנונים מדינתיים מרכזיים, כמו הצבא, המשפטי, התקשורת ומנגנונים נוספים, לפעילות הכיבוש ואת ההשחתה המוסרית הכרוכה בכך. עם זאת, הפרספקטיבה של הספר מוגבלת להנחה המובלעת בכותרתו, והיא ש"הכיבוש משפיע על החברה הישראלית". הסדר הסיבתי ההפוך אינו נחקר – כיצד החברה הישראלית משפיעה על הכיבוש? או במילים אחרות, עד כמה הכיבוש הוא פועל יוצא של המדיניות וההתנהלות הציונית

37 עם החוקרים הפלסטינים הנזכרים במאמר זה נמנים אבו בקר (עם רבינוביץ, 2002); אלחאג' (2003); אמארה ומוהנד (2014); גאנם (1999); ג'מאל (2005); חידר (2004, 2005, 2009); ח'מיאסי (2003); כבהא (2010, 2008) עם אוסצקי-לזר; מנאע (2007); סבאע-ח'ורי ורוחאנא (2011) ואחרים. לסקירה של חוקרות פלסטיניות ישראליות ראו ששוין-לוי ומשגב בגיליון זה.

והישראלית מאז ומעולם?³⁸ בשאלה אחרונה זו עוסק קובץ אחר שפורסם על הכיבוש ונקרא *The power of inclusive exclusion: Anatomy of Israeli rule in the occupied Palestinian territories* (Ophir, Givoni, & Hanafi, 2009). ספר זה דן בקטגוריות כמו לאומיות, קולוניאליזם, אפרטהייד, קפיטליזם, תלות, ממשליות, נישול ודיכוי (למרות ההכרזות הפוסט-סטרוקטורליסטיות של העורכים, ועל כך בהמשך). יובל יונאי (אונ' חיפה), שערך גיליון מיוחד של סוציולוגיה ישראלית לרגל שנת ה-40 לכיבוש, גרס כי הכיבוש יצר "מערכת חברתית אחת, שאמנם יש בה הפרדה ברורה בין 'פה' ל'שם' אלא שהגורל של כל חלק קשור באלפי נימים למתחולל בצד השני" (יונאי, 2008, עמ' 247), אך נראה כי סוציולוגים מעטים בלבד אימצו גישה זו.

אפשר למנות הסברים אחדים להתעלמות הניכרת מן הכיבוש כנושא למחקר, להוראה ולדיון: מיעוט החוקרים הערבים באוניברסיטאות בישראל, העדר שליטה בשפה הערבית של מרבית החוקרים, העדר הביטחון האישי בשטחים הכבושים, קושי בנגישות למקורות צבאיים והלחץ המופעל במערכת ההשכלה הגבוהה להימנע מנושאים לאומיים שנויים במחלוקת. אף על פי כן, כל זה מסביר יותר את העדר המחקר על הכיבוש עצמו ופחות את העדר המחקר על הקשריו הרחבים.

סיבה עקרונית יותר היא תפיסת הכיבוש כחיצוני וכזמני, ולכן כרכיב נפרד מן החברה הישראלית. החוקרים, שפרסמו את מחקריהם בגיליון המיוחד של סוציולוגיה ישראלית, הסכימו ביניהם כי דיון בסוגיות הכיבוש חיוני להבנת שאלות יסוד של החברה הישראלית והתריעו על כך כי תרומת הסוציולוגים למחקר הכיבוש קטנה: רובם מעדיפים להתעלם ממנו בתקווה שייעלם (סמוחה, 2008). שנהב זיהה את הבעיה בהתכנסותם של מרבית החוקרים, כולל הביקורתיים (ובעיקרם), סביב מה שהוא כינה האפיסטמולוגיה של הסכמי אוסלו ("פתרון שתי המדינות" או "פרדיגמת 1967"), אפיסטמולוגיה של הפרדה בין מה שקורה משני עברי הקו הירוק – מן העבר הזה מתקיימת דמוקרטיה ליברלית, ואילו מן העבר ההוא מתחולל דיכוי צבאי. לפי שנהב, עיוורון אפיסטמולוגי זה מסתיר את החיבור המהותי שבין שני הצדדים:

הסוציולוגים בישראל, רובם בעלי כוונות טובות, מקווים עדיין שהכיבוש יעלם כלא היה, ומתעקשים לדמיין את ישראל בגבולות 1967. באופן פרדוקסלי עמדה זאת גורמת לסוציולוגים להכחיש את היותה של 'ישראל הגדולה' חלק בלתי נפרד מן המציאות הפוליטית והסוציולוגית (שנהב, 2008, עמ' 267; וראו גם גרינברג, 2006; שנהב, 2010).

38 קיימים ניתוחים רבים יותר של היחסים בין ישראל לבין הפלסטינים בתחום הצבאי והמדיני מאשר בתחומי החברה, הכלכלה והתרבות. בארבעת הכינוסים השנתיים האחרונים של האגודה הסוציולוגית הישראלית (2013–2016) עסק רק מושב אחד בשטחים הכבושים והוקדש למתנחלים (בשנת 2013).

תוך התנצחות עם מודל שתי החברות של סמוחה (ואף עם מודל "המשטר שאינו אחד" של אזולאי ואופיר, 2008) הגאוגרף הפוליטי אורן יפתחאל (אב"ג) רואה בכיבוש המתמשך של השטחים את המשכה הישיר של ההשתלטות ההיסטורית על המרחב בידי מה שפונה בפיו "המשטר האתנוקרטי". למשטר האתנוקרטי הציוני שני צירים מרכזיים: התפשטות גאוגרפית וצמיחה דמוגרפית. עוד בתחילת ההתיישבות הציונית פותח מנגנון של רכישת קרקעות מבעליהן הערבים והעברתן למאגר קרקעי לאומי סגור לשימוש יהודי בלבד. קום המדינה אפשר קפיצה איכותית וכמותית בהשתלטות כוחנית מגובת חקיקה על רוב שטחה. גם המאבק הדמוגרפי התחולל מאז החלה ההתיישבות הציונית, והוא תפס תאוצה בשנת 1948 עם בריחתם וגירושם של ערבים משטחי המדינה החדשה, עם ההחלטה למנוע את שיבת הפליטים הפלסטינים ועם חקיקת "חוק השבות" לעלייה יהודית. מערכת משלימה של ממשל צבאי ותכנון התיישבותי הבטיחה הפרדה בין האוכלוסיות והשתלטות תאוקרטית ואזרחות מרובדת. הכיבוש המתמשך הוא אפוא רק פרק נוסף בהיסטוריה הציונית והישראלית של השתלטות על המרחב: "הציונות כפתה על כל המרחב הפלסטיני/ישראלי, בשלבים היסטוריים שונים ולכן גם באופנים מעט שונים, משטר אחד, שעקרון העל שלו הוא יהוד המרחב" (יפתחאל, 2009, עמ' 17).

חלק מגישות אלו מאששות את התזה של מירון בנבנישתי (חוקר עצמאי), שקבע עוד בשנות ה־80 כי ההתנחלות היהודית יצרה בשטח מציאות בלתי הפיכה. במציאות זו לא ניתן עוד לחלק את הארץ, ולכן מדינה דו־לאומית קיימת כבר למעשה (בנבנישתי, 1988). גם קימרלינג הבחין בשלהי שנות ה־80 בין המצב הדיוריה לבין המצב דה־פקטו: דיוריה קיימות שתי ישויות – מדינת הלאום הריבונית הישראלית בתחומי הקו הירוק, והשטחים הכבושים המוחזקים; דה־פקטו קיימת מערכת שליטה ישראלית אחת המשתרעת בין הים לבין הנהר. בעוד מדינת הלאום מיוסדת על זהות לאומית לגיטימית, הרי השליטה על לאום אחר, הפלסטינים, מתבצעת באופן צבאי אלים. שני עקרונות נבדלים מונחים בבסיס שיטות המשטר הללו: עקרונות אזרחיים במדינה הריבונית ועקרונות אתניים בשטח השליטה, אך העקרונות האתניים זולגים למרחב השליטה כולו. לשיטתו, זה מקור המעבר מן הישראליות אל היהודיות כמוקד של הזהות הלאומית (Kimmerling, 1989).

דיון זה בכיבוש הוא המשך ישיר של הדיון על אופייה הקולוניאלי של מדינת ישראל ועל אופי המשטר בה. מושג נוסף העולה בהקשר זה הוא אפרטהייד. בהסתמך על החלטת האו"ם הגדיר רן גרינשטיין (אונ' Witwatersrand בדרום אפריקה) את משטר האפרטהייד כ"מערכת של מדיניות ופרקטיקות של אפליה משפטית, הדרה פוליטית ודחיקה לשוליים [מרג'ינליזציה] חברתית, המבוססת על הבחנות בדבר מוצא גזעי, לאומי או אתני" (Greenstein, 2015, p. 329). גרינשטיין הבהיר כי כאשר בוחנים את ישימות המונח בישראל יש להבחין שתי הבחנות: ראשית, יש להבחין בין הגדרה היסטורית של אפרטהייד, המזוהה עם המקרה הדרום־אפריקני, לבין הגדרה כללית של סוג המשטר.

להערכתו, ישראל אכן מתאימה להגדרה למרות ההבדל בין המקרים. שנית, יש להבחין בין שתי יחידות ייחוס: ישראל של הקו הירוק לעומת ישראל הכוללת את השטחים הכבושים. לדבריו, המשטר הישראלי הוא בעל מאפייני אפרטהייד מובהקים בשני המקרים. סוציולוגים אחדים הפנו את הזרקור לעבר היבטים חברתיים וכלכליים של הכיבוש והדגישו בכך את האינטראקציה בין הנאו-ליברליזם לבין הנאו-קולוניאליזם. סבירסקי רואה בשנת 1967 – ולא כמקובל בשנת 1985 – את נקודת המפנה של הנאו-ליברליזם הישראלי. הכיבוש הפך את ישראל למעצמה אזורית, הידק את יחסיה האסטרטגיים עם ארצות הברית, סיפק לרבים מקפצה אל מעמד הביניים והיה נקודת המוצא לפיתוח המשלב התעשייתי-ביטחוני. המהפך הנאו-ליברלי הרשמי של שנת 1985 (תכנית הייצוב) היה בבחינת התאמה פוליטית להתפתחותו של ההון העסקי והביטחוני הגדול מאז שנת 1967. המהלכים שהתרחשו בשנים 1967–1985 סללו את הדרך להשתלבות המוצלחת של ישראל במגרש העולמי, אך לא באופן שמקדם את רווחתה של כלל האוכלוסייה, שכן הם הביאו להמרתה של מדיניות הפיתוח במדיניות של צמיחה, אך כזו שפירותיה מרוכזים בידי מעטים (סבירסקי, 2005). לפיכך "ישראל עשתה את הקפיצה מעלה כשהיא מצוידת בשכבה של בעלי הון [...] בתעשיית הייטק ובצבא חזק, אלא שישראלים רבים לא קפצו כלל והם לא משתתפים במשחק של הגדולים" (שם, עמ' 586).

לב גרינברג (אב"ג) ניתח את דפוס השליטה הכלכלי-צבאי של ישראל בשטחים. דפוס זה מבטא את האינטרסים המשותפים לאליטה הצבאית ולאליטה הכלכלית בישראל, והן יוצרות יחד שוק שבו לסחורות הישראליות וכוח עבודה זול ובלתי מאורגן למעסיקי הישראלי (גרינברג, 2007). בעקבות מדיניות מתמשכת זו נסגרו למעשה השטחים הכבושים (ולאחר הפינוי גם רצועת עזה) במעטפת חנק כלכלית, המותירה אותם בתת-פיתוח ובתלות מוחלטת בישראל. גרינברג הציע את התפיסה של "מרחב פוליטי" כמסגרת פרשנית לתולדות הסכסוך בכלל, והכיבוש בפרט, ולתנודות בין הסלמת האלימות לבין מיתון האלימות. מרחב פוליטי הוא מנגנון להכלת עימותים באמצעות תיווך, הנעשה על-ידי נציגים. המרחב הפוליטי הוא דינמי, והוא נפתח כאשר צדדים לסכסוך מכירים בגבול ביניהם, מכירים זה בלגיטימיות של זה ומכירים במגבלות הכוח. בהעדר תנאים אלו ייסגר המרחב, והסכסוך ייטה לגלוש לאלימות.

התנאים למיתון הסכסוך התקיימו בשנות ה-90 המוקדמות, אך בשנות האלפיים חלה הסלמה שהתפתחה לאלימות. בספרו שלום מדומיין, שיח מלחמה (2007) פירש גרינברג את השתלשלות המהלכים המרכזיים: תהליך אוסלו בשנת 1993 אפשר לדמיין את השלום בגבולות 1967 (אף שישראל המשיכה לשלוט בפלסטינים מבחינה צבאית וכלכלית). דמיון זה אפשר להסיט את מרכז הכובד לעיסוק בעימותים הפנימיים של החברה הישראלית, אך זה גרם לתחושה של התפרקות פוליטית פנימית (תזת השסעים, שנדונה למעלה). התפרקות זו לא אפשרה להגיע לפשרה פנימית בנושא הפלסטיני, ושיתוק תהליך השלום גרר תגובה אלימה מצד הפלסטינים. בשני הצדדים נסגרו

המרחבים הפוליטיים וחלה הסלמה באלימות: "חוסר היכולת לפתוח מרחב פוליטי לייצוג, תיווך ופשרה בתוך ישראלים ובתוך הפלסטינים וביניהם נובע מטשטוש הגבול וחוסר איוון ביחסי כוח בין שתי הקהילות הלאומיות" (גרינברג, 2007, עמ' 16; על היחסים הכלכליים בין ישראל לבין פלסטין ראו גם אלגזי, 2006; ארנון, 2007). כמה סוציולוגים מצאו זיקה חיובית בין הנאו-ליברליזם לבין דה-מיליטריזציה ודה-קולוניזציה בדמות "תהליך השלום" שהתרחש בשנות ה-90 של המאה ה-20 (בן אליעזר, 2001; לוי, 2003; פלד ושפיר, 2005; רם, 2005; Ben Porath, 2006). לעומת זאת, דני גוטוין (אונ' חיפה; היסטוריה), דובר בולט בדיונים חברתיים, הפנה את תשומת הלב דווקא לזיקה החיובית שבין הקפיטליזם הנאו-ליברלי לבין הקולוניאליזם ההתנחלותי בישראל בת-זמננו. הוא גרס כי ההפרטה והכיבוש אינם שני מסלולי מדיניות בוזמניים בעלמא, ובוודאי לא שני מסלולים סותרים של מדיניות, אלא הם משלימים זה את זה. ממשלות הימין מנוונות את מדינת הרווחה בישראל גופה, ובכך הן פוגעות בראש ובראשונה בשכבות הנמוכות. ואולם, במקביל הן הקימו מדינת רווחה חלופית בשטחים, המספקת מסלולים זמינים של ניצול כלכלית-חברתית למתנחלים היהודים בהם. לדבריו, הכיבוש יוצר בכך את ההתנחלויות, וההפרטה – את המתנחלים:

מפעל ההתנחלות הוא הגילוי המובהק של זיקת הגומלין בין ההפרטה למגזור [סקטוריאליזציה]: מדינת הרווחה האוניברסלית שפורקה בישראל הוקמה על בסיס מגזרי בשטחים. ההטבות המופלגות שהציעה 'ארץ ההתנחלויות' בתחומי הדיור, החינוך, הבריאות, המיסוי והתשתית הפכו למנגנון שפיצה את המעמדות הנמוכים על הפגיעה שחוללה ההפרטה בשירותי הרווחה בישראל, והן שהניעו את עיקר תנועת ההגירה לשטחים (גוטוין, 2004, עמ' 206).

הימין מעוניין אפוא בכיבוש ובוחריו נוקקים לרווחה, וכך נמצאה הנוסחה המנציחה את שלטון הימין – מדינת הרווחה ליהודים בשטחים (להתנצחות עם גוטוין ראו חבר, 2005). הגישות לכיבוש שנבחנו עד כה מניחות כי הכיבוש מונחה על-ידי מטרות-על – ביטחוניות, כלכליות, לאומיות, אידאולוגיות או משיחיות – אך בתקופה המאוחרת עוצבה סוציולוגיה פוסט-סטרוקטורליסטית, פוקויאנית, של הכיבוש. לפי גישה זו, הכיבוש אינו מודרך על-ידי מטרות, אלא דווקא על-ידי אמצעי הממשל שהוא עצמו נוקט. התוצאה של הפעלת האמצעים נאמדת באמצעות ההמשגה של אגמבן (Agamben) בנוגע למשטרי החירום, ההחרגה וההפקרה של בני אדם (אגמבן, 2011). אחד ממעצביה של גישה זו הוא ניב גורדון (אב"ג; פוליטיקה), המציג שלוש טענות: ראשית, אופי הכיבוש בשני העשורים הראשונים שלאחר 1967 היה שונה באופן מהותי מאופי הכיבוש בעשורים שלאחר מכן.³⁹ שנית, התפנית באופי הכיבוש נבעה דווקא

39 למעשה, גורדון (Gordon, 2008) יצר חלוקה מובחנת יותר לתקופות: הממשל הצבאי (1967-1980), המנהל האזרחי (1981-1987), האינתיפדה הראשונה (1988-1993), שנות

משוני באמצעי השליטה (ולא במטרות השליטה). שלישית, השינוי נובע בחלקו מן התוצאות הבלתי מכוונות ומסתירות הנובעות מהפעלתם של אמצעי השליטה. מטרת העל של הכיבוש הייתה דווקא יציבה לאורך הזמן – רצון לשלוט בשטחים, אך בלי לשלב את תושביהם בחברה הישראלית – ואילו "דווקא יחסי הגומלין בתוך ובין מנגנוני השליטה כמו גם תופעות הלוואי והסתירות שהם מייצרים, עזרו לכוון את המדיניות הישראלית ואת ההתנגדות הפלסטינית" (גורדון, 2008, עמ' 273). במונחים הפוקיאניים, שגורדון אמון עליהם, ישראל מפעילה בשטחים שלושה סוגים בסיסיים של כוח במשלבים (קונפיגורציות) משתנים: כוח ממשמע, ביו-כוח וכוח ריבוני. בתקופה הראשונה לכיבוש הפעילה ישראל, נוסף על הכוח הריבוני האלים, את שני אופני הכוח הראשונים הפועלים ברשתות היום-יומיות. הניסיון היה "לנרמל" את הכיבוש, וכך לאפשר חיים כלכליים סדירים, אך תוך דיכוי של כל פעילות לאומית. ואולם, צורת פעולה זו הביאה בסופו של דבר לגילויי התנגדות, והם דחפו את מנגנוני השליטה לוותר על ניסיון הנרמול הממשמע והביו-ממשלי ולהתבסס ביתר שאת על מנגנון השליטה של האלימות הריבונית הישירה. הסבר זה נותן מובן למעבר של ישראל ממדיניות של קולוניזציה של השטחים ותושביהם למדיניות ההפרדה שנעשתה מקובלת בתקופה המאוחרת יותר, כלומר מדיניות של שליטה צבאית בשטח אך ללא ניהול אזרחי של חיי התושבים.

תרומה לגישה זו לכיבוש העלו אריאלה אזולאי (אוניברסיטת בראון; תרבות חזותית) ועדי אופיר (אוני' ת"א; פילוסופיה), מן היוזמים המובילים של לימודי התרבות הפוסט-מודרניים בישראל. בספרם משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967–) (2008) הם מבחינים בין העלילה ההיסטורית של השתלטות הציונות על הארץ לבין מערך השליטה הפועל בשטח מכוח פנימי ללא הכוונה תכליתית. הבחנה אנליטית נוספת שהם נוקטים (כמו קימרלינג וסמוחה לפנייהם) היא ההבחנה בין שני סוגי המשטרים הפועלים משני צדי הקו הירוק:

עם מיסוד פרויקט הכיבוש, המשטר הישראלי הוכפל והתפצל לשני חלקים צמודים [...] הפיצול הזה מאפשר לשמור על 'ניקיון' יחסי של שתי צורות המשטר: שלטון החוק, כללי משחק דמוקרטיים [...] בצד האחד, ושלטון צוים, רודנות צבאית ומכונת הפרדות מרחבית-אתנית בצד האחר (אזולאי ואופיר, 2008, עמ' 436–437).

סוד יציבותו של הכיבוש הוא דווקא בצימוד הבלתי יציב הזה, שכן כל שינוי בו – ויתור על השטחים או סיפוחם – יערער לחלוטין את המערכת של המשטר הישראלי, "שאיננו אחד". הם מצביעים לפיכך על התנהלות ממשלית הכוללת אלימות מושעת

◀ אוסלו (1994–2000) והאינתיפדה השנייה (2001–2008). מטעמים מובנים לא נוכל להציג כאן בפירוט את החלוקה הזאת.

או מתפרצת, לפי הצרכים בשטח (אמצעים), אך נמנעת בעקביות מהחלטות מדיניות (יעדים).⁴⁰

אורי בן־אליעזר (אונ' חיפה) עוסק בכיבוש במסגרת המושג "המלחמות החדשות" של ישראל. בשנות ה־90 הוא ניתח את היווצרותה של ה"אומה במדים". במחקר סוציולוגי־היסטורי הוא עקב אחר התפתחותו של דור הפלמ"ח ויחסו כלפי האבות המייסדים והציג את ההסדר שנעשה ביניהם: הקצינים קיבלו את מרות הפוליטיקאים, והפוליטיקאים קיבלו את השקפת העולם המיליטריסטית. כך הסביר בן־אליעזר את המיליטריזם ללא פרטוריאניזם (שלטון הקצינים) בישראל (1995). בשנות האלפיים הוא ניתח את השינויים הקיצוניים שהתחוללו בתרבות הצבאית בישראל לנוכח ההתפתחות הכפולה של פוסט־מודרניזם ופונדמנטליזם ואבחן התפתחויות מקבילות של "חברה צבאית" ודתית, המורכבת ממזרחים בפריפריה וממתנחלים ותומכיהם, ושל "חברה אזרחית" חילונית, המורכבת מליברלים ממעמד הביניים (בן־אליעזר, 2001, 2003). המלחמות החדשות שונות ממלחמות העבר בכך שאינן מתנהלות בין צבאות של מדינות ריבוניות ואינן מתחילות ומסתיימות בזמן מסוים, אלא הן מערבות צבאות, קהילות ואזרחים, יכולות להתנהל באופן ממושך ובעצימות משתנה, ויעדיהן ותוצאותיהן אינם חד־משמעיים. הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטינים הוא מקרה מובהק של סוג זה של מלחמות חסרות פתרון חד־משמעי, המאפיין את התקופה הגלובלית הנוכחית (בן־אליעזר, 2012). אפשר לסכם את הדיון ולומר כי בשונה ממלחמות חדשות, שמעצמות מנהלות באתרים מרוחקים מהן, במקרה של ישראל מדובר במלחמה שהמדינה והחברה כולה משועבדות אליה. הכיבוש הולך ומשתלט על ישראל גופה, ולפיכך הסוציולוגיה של הכיבוש והסוציולוגיה של ישראל חד הן.

סוף דבר: הסוציולוגיה נעה שמאלה, ואילו העולם נע ימינה

בשני העשורים הראשונים של המאה ה־21, ימי נתניהו, התמודדה הסוציולוגיה בישראל באופן ביקורתי עם שני תהליכי הציר שעיצבו את החברה – גאו־ליברליזם וגאו־

40 מחקרים המשלבים גישות מחקריות מקובלות עם תובנות פוסט־מודרניות ופוסט־קולוניאליות עוסקים במנגנונים האפורים, היום־יומיים, של הדיכוי, האלימות ושליטת הזכויות של משטר הכיבוש. בין המחקרים האלה אפשר למנות את ברדה (2012); גזית וכן ארי (2012); ויצמן (2008); ניצן (2006) ומאמרים נוספים בגיליון 31 של תיאוריה וביקורת (2007). על אופיו הייחודי, החילוני והצרכני של שיח הכיבוש ברמת הגולן ובהר התרמון עמדו רם (2011) ורנד (2016); הרציג כתבה על ההיבטים המגדריים של הכיבוש (2014); רוזנפלד חקרה את החיים במחנה פליטים פלסטיני (Rosenfeld, 2004); מחוזאי חקר את ההיבטים המשפטיים של הכיבוש (Mehozay, 2016). להיבטים פוליטיים־כלכליים של הכיבוש ראו גם אלגוזי (2006); ארנון (2007); גרינברג (2007); חבר (2005); סבירסקי (2005). למחקר שיוחד להיבטים אמנותיים, חזותיים־צילומיים, הקשורים בכיבוש ראו אורין (2014); אזולאי (2008); גינבורג (2014); נתנון (2007); סלע (2007).

קולוניאליזם. התמודדות זו התרחשה בתנאים משתנים של סביבות פנים־דיסציפלינריות וחוץ־דיסציפלינריות ובהקשרים אינטלקטואליים, חברתיים ומוסדיים משתנים. כפי שמסכם בתמצית בלוח 2, בהקשר החברתי והמוסדי הפנימי נרשמה ירידה במעמדה של הסוציולוגיה ובביקוש אליה כתחום לימוד, ונרשם גיוון מתון ומועט, אך משמעותי, של הסגל (וככל הנראה גם של הסטודנטים). בהקשר האינטלקטואלי החיצוני חלו תהפוכות רבות – החל בשמרנות שעלתה בשנות ה־80, דרך תגובות פוסט־מודרניות ופוסט־קולוניאליות בשנות ה־90, וכלה בחיפוש אחר סינתזות סוציולוגיות ביקורתיות מודרניות – אך מתונות – חדשות. בהקשר החברתי והמוסדי החיצוני, התקופה מתחילה עם רצח רבין ועליית נתניהו לשלטון ונמשכת עם קריסתו של תהליך השלום, הסלמת הדיכוי הישראלי והאלימות והעמקת הכיבוש של 1967. בתחום הכלכלי־חברתי הלך והתעצם המהפך הנאו־ליברלי של 1985, אי־השוויון התרחב, ובשנת 2011 התעוררה מחאה חברתית נרחבת, אך עצורה.

לוח 2: מטריצה מסכמת של הגישות הביקורתיות בסוציולוגיה בישראל, בסביבותיהן ובהקשריהן, 1996–2016

הקשר חברתי ומוסדי	הקשר אינטלקטואלי	
2 ההקשרים החברתיים והמוסדיים הפנימיים של הסוציולוגיה מתאפיינים בגידול מערכת ההשכלה הגבוהה, אך בירידה במעמדה של הסוציולוגיה, בביקוש לה ובתמיכה המוסדית בה. כמו כן חל גיוון דמוגרפי מועט אך משמעותי בהרכב של סגל ההוראה (ושל הסטודנטים).	1 בליבה האינטלקטואלית של הסוציולוגיה הביקורתית התפתחו גישת השסעים, גישות פוסט־מודרניות, גישות מרקסיסטיות חדשות וגישה בורדיאנית, וכן סוציולוגיה פוסט־קולוניאלית, סוציולוגיה פלסטינית וסוציולוגיה של הכיבוש.	סביבה פנים־דיסציפלינרית
4 שני תהליכי הציר בחברה הישראלית, המהווים את הרקע והיעד למחקר הסוציולוגי, הם הנאו־ליברליזם והנאו־קולוניאליזם. התקופה מתחילה עם רצח רבין ועליית נתניהו לשלטון ונמשכת עם קריסת תהליך השלום, העמקת השליטה בשטחים, האינתיפאדות והסלמת הסכסוך. העצמת הנאו־ליברליזם מניעה את המחאה של שנת 2011.	3 ההקשר האינטלקטואלי־הגותי החיצוני של הסוציולוגיה כרוך בתחילה בפריצת דרך רב־תרבותית, פוסט־מודרנית ופוסט־קולוניאלית, אך בהמשך בנטייה לסינתזות חוצות מחנות (הברמס, גידנס, בורדייה) ולביקורתיות פרגמטית לצד מיתון הניגודים האידיאולוגיים.	סביבה חוץ־דיסציפלינרית

ראינו כיצד התוצאה המשולבת המורכבת של כלל ההשפעות האלה התבטאה בליבת התכנית העיקרית של הסוציולוגיה הביקורתית בישראל בשני העשורים האחרונים. ראשית, התפתחה גישת השסעים לגווניה, ששימשה גשר בין הסוציולוגיות הממסדיות והביקורתיות מן העבר. שנית, בהתמודדות עם הנאו־ליברליזם התפתחו גישות פוסט־מודרניות, מרקסיסטיות חדשות ובורדיאניות. שלישית, בתגובה לנאו־קולוניאליזם התפתחו גישה פוסט־קולוניאלית, סוציולוגיה פלסטינית וסוציולוגיה של הכיבוש. בנאום המפורסם שנשא בשנת 2004 מייקל בוראווי, אז נשיא האגודה הסוציולוגית האמריקנית, ובו פרש משנה סדורה של סוציולוגיה ציבורית, הוא הציג את תזת "תנועת המספריים", שעל־פיה "הסוציולוגיה נעה שמאלה, ואילו העולם נע ימינה" (Burawoy, 2005, p. 6). 12 שנים לאחר מכן העולם נע עוד יותר ימינה, והסוציולוגיה ממשיכה בכיוון אחר. הדבר נכון בייחוד בנוגע לסוציולוגיה בישראל בימי נתניהו: ימים שבהם המטוטלת, החברתית והלאומית, נעה ימינה בתנופה רבה, ואילו הסוציולוגיה הביקורתית ממשיכה להתאפייין במחויבות לעקרונות השוויון והדמוקרטיה. יש לצפות כי ככל שעקרונות אלו ילכו ויירמסו בישראל, כך יגדל המרחק בין הסוציולוגיה הביקורתית לבין דעת הקהל והממסד בישראל, והיא צפויה להיתקל בשל כך בהתנגדות ובהתנכלות.

מקורות

- אבוהב, א' (2010). קרוב אצל אחרים: התפתחות האנתרופולוגיה בישראל. תל אביב: רסלינג.
- אבוטבול, ג', מוצפי־האלר, פ' וגרינברג, ל' (עורכים). (2005). קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות בישראל. רמת גן: מסדה.
- אגמבן, ג' (2011). הומו סאקר: הכוח הריבוני והחיים החשופים. בתוך ש' לביא (עורך) טכנולוגיות של צדק, משפט, מדע וחברה (עמ' 395–434). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למשפטים.
- אהרון־גוטמן, מ' (2004). אנשי הגבול: על מהגרי עבודה פלסטינים בעידן אוסלו. סוציולוגיה ישראלית, (1), 119–150.
- אהרון־גוטמן, מ' (2008). 'תזמורת קלאסית מזרחית': על הבניה חברתית של יוקרה בתזמורת האנדלוסית הישראלית. תיאוריה וביקורת, 33, 131–169.
- אהרון־גוטמן, מ' (2010). כולב הברזל של האתניות. סוציולוגיה ישראלית, (1), 181–210.
- אוסצקי־לזר, ש' וכבהא, מ' (2008). בין חזון למציאות: מסמכי החזון של הערבים בישראל 2006–2007. ירושלים: הפורום להסכמה אזרחית.
- אופיר, ע' (1997). תשעה עקרונות של עמדה פוסט מודרנית. בתוך א' גור זאב (עורך), חינוך בעידן השיח הפוסט מודרני (עמ' 148–160). ירושלים: מאגנס.

- אורין, ד' (2014). הכיבוש באמנויות בישראל. בתוך ד' בר-טל וי' שגל (עורכים), השפעת הכיבוש על החברה הישראלית (עמ' 399-425). ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה.
- אזולאי, א' (1999). אימון לאמנות: ביקורת הכלכלה המוזיאלית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אזולאי, א' (2008). מעשה מדינה: היסטוריה מצולמת של הכיבוש 1967-2007. תל אביב: אתגר.
- אזולאי, א' ואופיר, ע' (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967-). תל אביב: רסלינג.
- אזולאי, נ' וורצברגר, ר' (2008). התחדשות יהודית במרחב החילוני בישראל: מתופעה לתנועה חברתית חדשה. פוליטיקה, 18, 141-172.
- אייזנשטדט, ש"נ (1996). הערות על החברה הפוסט-מודרנית. בתוך מ' ליסק וב' קני-פז (עורכים), ישראל לקראת שנות האלפיים (עמ' 19-27). ירושלים: מאגנס.
- אייזנשטדט, ש"נ (2004). תמורות בחברה הישראלית. תל אביב: משרד הביטחון.
- אילון, ח' (2008). מי לומד מה, היכן ומדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 33-60.
- אילון, ג' (2016). התפכחויות בחסות שוק ההון: השיח הפיננסי הפופולרי. סוציולוגיה ישראלית, 18(1), 46-81.
- אילון, ג' ואריאלי, ד' (2011). ביקורת אמפתית: בחינה מחודשת של תפקידו של הסוציולוג המבקר. סוציולוגיה ישראלית, 13(1), 9-27.
- אלגזי, ג' (2006). מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו. תיאוריה וביקורת, 29, 173-193.
- אלחאג', מ' (1999). זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 41-42, 104-122.
- אלחאג', מ' (2003). חינוך בצל קונפליקט: הגמוניה תרבותית לעומת רב תרבותיות נשלטת. בתוך מ' אלחאג' וא' בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 295-328). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- אלחאג', מ' ובן-אליעזר, א' (עורכים). (2003). בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה. חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- אלמוג, ע' (1997). הצבר: דיוקן. תל אביב: עם עובד.
- אלמוג, ע' (2004). פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית. חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- אלפסי, נ' ופנסטר, ט' (2005). העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל אביב בעידן של גלובליזציה. סוציולוגיה ישראלית, 1(2), 265-293.
- אמארה, מ' ומוהנר, מ' (2014). השפעת הכיבוש בגדה המערבית וברצועת עזה על השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל. בתוך ד' בר-טל וי' שגל (עורכים), השפעת

- הכיבוש על החברה הישראלית (עמ' 256-276). ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה.
- ארנון, א' (2007). בין "שנים" ל"אחד": כלכלה בין הים לירדן מ-1967. תיאוריה וביקורת, 31, 45-75.
- באומן, ו' (2007). מודרניות נזילה (תרגום: בן ציון הרמן). ירושלים: מאגנס.
- בורדייה, פ' (2005). שאלות בסוציולוגיה (על כמה מתכונות השדה, עמ' 113-119) (תרגום: אבנר להב). תל אביב: רסלינג.
- בלכן, א' (1995). גל אחר בסיפורת העברית: סיפורת עברית פוסטמודרנית. ירושלים: כתר.
- בלכמן, י' (2008). דוח מחקר: על ההרכב האתני של האוניברסיטאות. תיאוריה וביקורת, 33, 191-197.
- בן-אליעזר, א' (1995). דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956. תל אביב: דביר.
- בן-אליעזר, א' (2001). מאומה במדים לצבא פוסט-מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל בזמנים חדשים. תרבות דמוקרטית, 4-5, 55-97.
- בן-אליעזר, א' (2003). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם וניאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני. בתוך מ' אלחאג' וא' ובן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 29-76). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- בן-אליעזר, א' (2012). מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי-היסטורי. תל אביב: רמות.
- בן-דור, צ' (1999). ההיסטוריה המופלאה של המזרחים. בתוך ע' פרלסון (עורכת), המהפכה המזרחית: שלוש מסות על הציונות והמזרחים (עמ' 87-106). ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- בן פורת, א' (1999). היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות בישראל. ירושלים: מאגנס.
- בן פורת, א' (2002). ממשחק לסחורה: הכדורגל הישראלי, 1948-1999. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- בן פורת, א' (2011). כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית? חיפה: פרדס.
- בן-פורת, ג' (2016). הלכה למעשה: חילוננו של המרחב הציבורי בישראל. חיפה: פרדס.
- בן-רפאל, א' ופרס, י' (2006). קרבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית. תל אביב: עם עובד.
- בן-רפאל, א', שטרנברג, י' וליסק, מ' (עורכים). (2007). אליטות חדשות בישראל. ירושלים: מוסד ביאליק.
- בנבנישתי, מ' (1988). הקלע והאלה: שטחים, יהודים וערבים. ירושלים: כתר.

- בנימין, א' (2006). במורדות שוק העבודה: מסחור כוח-עבודה נשי בישראל. תרבות דמוקרטית, 10, 63-96.
- בר און, ש' (2013). אורגים קהילה: עובדים באופקים 1955-1991. ירושלים: מאגנס.
- בר-חיים, א' יעיש, מ' ושביט, י' (2008). במעלה המדרגות היורדות: התרחבות וריבוד במערכות חינוך. סוציולוגיה ישראלית, (1), 61-79.
- בר-טל, ד' ושנל, י' (2014). השפעת הכיבוש על החברה הישראלית. ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה.
- בר-לבב, א', מרגולין, ר' ופיינר, ש' (עורכים). (2013). תהליכי חילון בתרבות היהודית (כרך א וכרך ב). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברגר, ת' (2015). אוטוטופיה: על מרחב הביניים הפרוורי בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברדה, י' (2012). הביורוקרטיה של הכיבוש: משטר היתרי התנועה בגדה המערבית. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ברנשטיין, ד' (2007). נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ברקוביץ, נ' (2006). פמיניזם. בתוך א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים), אישויון (עמ' 331-324). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.
- גאנים, ה' (2009). לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל. ירושלים: מאגנס.
- גאנם, א' (1999). המיעוט הפלסטיני בישראל: האתגר של המדינה היהודית והשלכותיו. עיונים בתקומת ישראל (כרך 9, עמ' 420-443). שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר החברה הישראלית.
- גאנם, א' (2003). מפלגות וזרמים אידיאולוגיים בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל. מדינה וחברה, (1), 89-114.
- גוטוין, ד' (2001). זהות נגד מעמד: רב-תרבותיות כאידיאולוגיה ניאוליברלית. תיאוריה וביקורת, 19, 241-258.
- גוטוין, ד' (2004). הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש. תיאוריה וביקורת, 24, 203-211.
- גולדין, ס' (2012). אנורקסיה בישראל או אנורקסיה ישראלית? כמה הערות על תסמונת תלוית-תרבות בהקשר גלוקלי. סוציולוגיה ישראלית, (ד), 105-141.
- גור זאב, א' (2003). לקראת קץ ההיסטוריה של האקדמיה. תיאוריה וביקורת, 23, 217-303.
- גורביץ, ד' (1998). פוסטמודרניזם. רמת גן: דביר.
- גורדון, נ' (2008). על נדוניות וכלות: ניתוח מבני של הכיבוש הישראלי. סוציולוגיה ישראלית, (ט), 271-296.

- גזית, נ' וכן ארי, א' (2012). כיבוש צבאי מתמשך, סדר פוליטי ואלימות צבאית. בתוך י' אליצור (עורך), כתם של עננה קלה: חיילים, צבא וחברה באינתיפאדה (עמ' 199-226). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ג'יימסון, פ' (2009). המפנה התרבותי. תל אביב: רסלינג.
- גינזבורג, ר' (2014). והייתם לנו לעיניים: ארגוני זכויות אדם ישראלים בשטחים הכבושים מבעד לעין המצלמה. תל אביב: רסלינג.
- גירץ, ק' (1990). פרשנות של תרבויות (תרגום: יואש מייזלר). ירושלים: כתר.
- גל-נור, י', פז-פוקס, א' וציון, נ' (עורכים). (2015). מדיניות ההפרטה בישראל. ירושלים: מכון ון ליר.
- ג'מאל, א' (2005). על דפוסי כינון האי-שוויון הלאומי בישראל. בתוך א' בארלי, ד' גוטווין וט' פרילינג (עורכים), עיונים בתקומת ישראל: חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עמ' 145-183). שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר החברה הישראלית.
- גרוס, א' וזיו, ע' (2003). בין תיאוריה לפוליטיקה: לימודים הומולסביים ותיאוריה קווירית. בתוך י' קידר, ע' זיו וא' קנר (עורכים), מעבר למיניות: מבחר מאמרים בלימודים הומולסביים ותיאוריות קוויריות (עמ' 9-44). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוסגליק, ר' (בדפוס). אוכל אורגני בישראל: התנגדות, היטמעות ותרבות גלובלית. תל אביב: רסלינג.
- גרינברג, ל' (2001). ציונות וכלכלה פוליטית בישראל. בתוך א' יער וז' שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית (עמ' 1105-1196). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- גרינברג, ל' (2006). "הכלה הבלתי רצויה": מצוקת הדיבור של ההתנגדות לכיבוש. תיאוריה וביקורת, 27, 187-197.
- גרינברג, ל' (2007). שלום מדומיין, שיח מלחמה: כשל המנהיגות, הפוליטיקה והדמוקרטיה בישראל 1992-2006. תל אביב: רסלינג.
- גרינברג, ל' (2007). מעטפת הנק כלכלית: שלוש נקודות מפנה בארבעים שנות שליטה כלכלית-צבאית. תיאוריה וביקורת, 31, 233-245.
- דגן בוזגלו, נ' (2007). הזכות להשכלה גבוהה בישראל. תל אביב: מרכז אדווה.
- דהאן, י' (2007). נטמעים, מתבדלים ומשתלבים: אינטלקטואלים מזרחים בישראל. עיונים בתקומת ישראל, 17, 239-265.
- דהאן-כלב, ה' (1999). פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות. בתוך ד' יזרעאלי ועמיתותיה, מין, מגדר, פוליטיקה (עמ' 217-266). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דר, א' (2009). פלסטינים ויהודים בעבודה. סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 287-306.
- דרידה, ז' (2015). על הג'רמטולוגיה (תרגום: משה רוזן). תל אביב: רסלינג.
- הארווי, ד' (2015). קיצור תולדות הניאוליברליזם. ירושלים: מולד.
- הורוביץ, ד' וליסק, מ' (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר. ירושלים: מאגנס.

הירש, ד' (2014). "באנו הנה להביא את המערב": הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

הלמן, ע' (2012). בגדי הארץ החדשה: מדינת ישראל הצעירה בראי הלבוש והאופנה. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

הלמן, ש' (2003). הגמשה וחסימה: על מצבה של האזרחות בישראל בעידן הגלובליזציה. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי וש' צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל – לשמואל נוח אייזנשטדט בהגיעו לגבורות (עמ' 125-150). ירושלים: מאגנס.

הלמן, ש' (2013). כיצד מנקות, מטפלות ועובדות סיעוד הפכו לזמות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליברלי. סוציולוגיה ישראלית, יד(2), 312-346.

הנטינגטון, ס' (2003). מלחמת הציוויליזציות. ירושלים: שלם.

הרצוג, ח' (2000). ידע, כוח ופוליטיקה פמיניסטית. בתוך ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה: לזכרו של יונתן שפירא (עמ' 269-282). תל אביב: רמות.

הרצוג, ח' (2009). דורות מזה ומזה: הצעה למבט דורי על השיח הסוציולוגי. סוציולוגיה ישראלית, י(2), 259-285.

הרצוג, ח' (2014). מיגדור השיח על הכיבוש: מבט סוציולוגי. בתוך ד' בר-טל וי' שנל (עורכים), השפעת הכיבוש על החברה הישראלית (עמ' 350-369). ירושלים: האגודה הישראלית למדע המדינה.

הרצוג, ח', כוכבי, ט' וצלניקר, ש' (עורכים). (2007). דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל – לשמואל נוח אייזנשטדט בהגיעו לגבורות. ירושלים: מאגנס.

השילוני-דולב, י' (2011). מהפכת הפירון. תל אביב: משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת.

וייס, מ' (2014). על גופתם המתה: כוח וידע במכון הלאומי לרפואה משפטית. תל אביב: רסלינג.

וינגרוד, א' (2007). ספרי הסוציולוגיה הישראלים החדשים: עיצוב האורתודוקסיה החדשה. קתרזיס, 6, 47-70.

ויץ, י' (1997). בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית. ירושלים: מרכז זלמן שזר.

ויצמן, א' (2008). ללכת דרך קירות. מטעם, 15, 60-86.

ועדת ביטון (2016). דוח להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך. ירושלים: משרד החינוך. אוחזר מתוך <http://edu.gov.il/owlHeb/Tichon/RefurmotHinoch/Documents/bitonreport.pdf>

ועדת שוחט (2007). דוח הוועדה לבחינת מערכת ההשכלה הגבוהה. אוחזר מתוך <http://che.org.il/wp-content/uploads/2012/04-2007.pdf>

- חבר, ח' ושנהב, י' (2011). היהודים־ערבים: גלגולו של מושג. פעמים, 125-127, 57-74.
חבר, ח', שנהב, י' ומוצפי־האלר, פ' (עורכים). (2002). מזרחים בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חבר, ש' (2005). כלכלה ופוליטיקה: מדיניות העוני בישראל ובשטחים. תיאוריה וביקורת, 26, 295-303.
- חזן, ח' (2003). לגופה של הסוציולוגיה: על מעמדו הייצוגי של הגוף. סוציולוגיה ישראלית, ה(1), 219-230.
- חידר, ע' (2004). התפתחות המחקר ומעמדו של המיעוט הערבי בחברה הישראלית. בתוך מ' נאור (עורך), מדינה וקהילה (עמ' 116-135). ירושלים: מאגנס.
- חידר, ע' (2005). הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות. בתוך ע' חידר (עורך), ספר החברה הערבית בישראל (כרך 1, עמ' 171-200). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- חידר, ע' (2009). כוח העבודה הערבי בישראל: תהליכי הכלה והדרה בשוק העבודה. בתוך ר' ח'מאסי (עורך), ספר החברה הערבית בישראל (כרך 3, עמ' 252-279). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ח'מיאסי, ר' (2003). מנגנוני שליטה בקרקע וייהוד המרחב בישראל. בתוך מ' אלחאג' וא' בן־אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 421-448). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- טנא, ע' (2013). הבתים הלבנים יימלאו: חיי יום בדיורות תל אביב בתקופת המנדט. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טננבאום, א' (2008). הזמן של הפוסט: שנות השמונים באמנות ישראל. בתוך א' טננבאום (עורכת), צ'קפוסט: שנות השמונים באמנות ישראל (עמ' 23-62). חיפה: מוזיאון חיפה לאמנות.
- טסלר, ר' (2007). אליטות מזרחיות: ממוסדיות וחזן־ממסדיות. בתוך א' בן־רפאל, י' שטרנברג ומ' ליסק (עורכים), אליטות חדשות בישראל (עמ' 277-300). ירושלים: מוסד ביאליק.
- טראובמן, ת' (2006, 8 ביוני). פרופסוריות מזרחיות? בעיה מוכחשת (מבוסס על מחקר של איריס זריני). הארץ. אותור מתוך <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1110747>
- טרנטנברג, ג' (2005). בין לאומיות לאמנות: כינון שדה האמנות הישראלי בתקופת היישוב ובראשית שנות המדינה. ירושלים: מאגנס.
- יאיר, ג' ואפליגי, נ' (2005). הסוציולוגיה בירושלים: צילה של הרוח ההיסטורית. סוציולוגיה ישראלית, ז(1), 95-122.
- יאנג, ר' (2009). פוסט קולוניאליזם: מבוא (תרגום: תמי אילון־אורטל). תל אביב: רסלינג.
- ידגר, י' (2012). מעבר לחילון: מסורתיות וביקורת החילוניות בישראל. ירושלים: מכון ון ליר.

ידגר, י', כ"ץ, ג' ורצבי, ש' (עורכים). (2014). מעבר להלכה: מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל. שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

יונאי, י' (2008). סוציולוגיה של הכיבוש. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 247-251.

יונאי, י' וספיבק, ד' (1999). בין שתיקה לגינוי: הבניית הזהות של ההמואים בשיח המשפטי בישראל 1948-1988. סוציולוגיה ישראלית, א(2), 257-293.

יונה, י' וגודמן, י' (עורכים). (2014). במערבולת זהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

יונה, י' וספיבק, א' (עורכים). (2012). אפשר גם אחרת: מתווה לכינונה של חברה מתוקנת, דוח המחאה החברתית 2011-2012. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

יונה, י' ושנהב, י' (2005). רב תרבותיות מהי? על הפוליטיקה של השונות בישראל. תל אביב: בבל.

יורעאלי, ד', פרידמן, א', דהאן-כלב, ה', הרצוג, מ' חסן, מ', נווה, ח'... ופוגל-ביז'אווי, ס' (1999). מין, מגדר, פוליטיקה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

ינאי, נ', אלמור, ת', לובין, א' ונווה, ח' (עורכות). (2007). דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

יעקבי, ח' (2004). על גיבוש זהות טריטוריאלית: לאומיות ומרחב בקרב מהגרים בלוד. תיאוריה וביקורת, 24, 45-71.

יער, א' ושביט, ז' (2001א). חברה מרובת ססעים. בתוך א' יער וז' שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית (עמ' 1105-1196). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

יער, א' ושביט, ז' (עורכים). (2001ב). מגמות בחברה הישראלית. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

יפתחאל, א' (2000). אתנוקרטיה, גיאוגרפיה ודמוקרטיה: הערות על הפוליטיקה של יהוד הארץ. אלפיים, 19, 78-105.

יפתחאל, א' (2009). ספר זה שאינו אחד. מטעם, 17, 54-71.

יפתחאל, א', גנאם, א' ורוחאנא, נ' (2000). האם תיתכן "דמוקרטיה אתנית"? יהודים, ערבים והמשטר הישראלי. ג'מאעה, 6, 58-78.

כאזום, ע' (1999). תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-השוויון האתני בישראל. סוציולוגיה ישראלית, א(2), 385-434.

כבהא, מ' (2010). הפלסטינים: עם בפזרתו. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.

כץ, ח' וצפדיה, א' (2010). מדינה מפקירה, מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008. תל אביב: רסלינג.

כ"ץ, י' (2012). ארגונים בעולם פוסטמודרני. תל אביב: רסלינג.

כץ-גרו, ט' ושביט, י' (1998). סגנון חיים ומעמדות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, א(1), 91-114.

לביא, נ' (2006). "תופרים גלובליזציה": גלובליזציה, המדינה ותעשיית הטקסטיל בישראל. תיאוריה וביקורת, 29, 103-125.

- לוי, י' (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- לוי, י' (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- לוי, י' (2015). המפקד האליון: התאוקרטיוזציה של הצבא בישראל. תל אביב: עם עובד.
- לוי־פאור, ד' (2001). היד הלא נעלמה: הפוליטיקה של התיעוש בישראל. ירושלים: יד יצחק בן־צבי.
- לומסקי־פדר, ע' (2003). מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר בישראל. מגמות, מב(3), 353–387.
- לומסקי־פדר, ע' ובן ארי, א' (2003). מעם במדים למדים שונים לעם: ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל. בתוך מ' אלחאג' וא' בן־אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 255–286). חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- לומסקי־פדר, ע' ורפפורט, ת' (עורכות). (2010). נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ליאון, נ' (2009). חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית. ירושלים: יד יצחק בן־צבי.
- ליסק, מ' (1996). "סוציולוגים ביקורתיים" ו"סוציולוגים ממסדיים" בקהילה האקדמית הישראלית: מאבקים אידיאולוגיים או שיח אקדמי ענייני. בתוך פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו (עמ' 60–99). שדה בוקר: אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
- לרנר, י' ופלדחי, ר' (2012). רוסים בישראל: הפרגמטיקה של תרבות בהגירה. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2014). סטודנטים ללימודי סוציולוגיה ואנתרופולוגיה לפי סוג מוסד, מוסד ותואר, תש"ס–תשע"ג. נתונים שהתקבלו מהלמ"ס בתכתובת ב־2015.
- מאוטנר, מ' (2008). משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת. תל אביב: עם עובד.
- מאיר־גליצנשטיין, א' (2009). בין בגדד לרמת גן: יוצאי עירק בישראל. ירושלים: יד יצחק בן־צבי.
- מונדלק, ג' (1996). יחסים בין ארגוני עובדים: על ביזור מערכת יחסי העבודה בישראל. שנתון משפט העבודה, ו, 219–285.
- המועצה להשכלה גבוהה (2015). מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. ירושלים: המחבר. אוחר מתוך <http://che.org.il/wp-content/uploads/2012/05-2015.pdf>
- מוצפי־האלר, פ' (2012). בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית. ירושלים: מאגנס.

- מזרחי, נ' (2012). מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל. מעשי משפט, ד, 51-74.
- מינץ, א' (2015). סדר יום לאומי חדש לישראל: סיכויים וסיכונים במציאות מורכבת ומשתנה. הרצליה: המרכז הבינתחומי, בית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה.
- מישורי, ד' ומאור, ע' (עורכים). (2012). העסקה פוגענית: הדרה וניצול שיטתיים בשוק העבודה. תל אביב: המכללה החברתית כלכלית.
- ממן, ד' (2004). קבוצות עסקיות בכלכלה הישראלית: גורמי התגבשות והתעצמות. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 116-130). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ממן, ד' ורוונקה, ז' (2009). בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאורליברלי. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- מנאע, ע' (2007). אליטות פוליטיות חדשות בקרב הערבים. בתוך א' בן-רפאל, " שטרנברג ומ' ליסק (עורכים), אליטות חדשות בישראל (עמ' 409-437). ירושלים: מוסד ביאליק.
- מעודד-דנון, ל' (2015). איזה מין גוף? ההשפעות של תהליך המינגוף על חייהם של אינטרסקסואלים. תל אביב: רסלינג.
- מערכת פקפוק (2014). ניצנים של מחקר נאו ציוני: עיון בסוגיות חברתיות בישראל. אוהור מתוך <http://www.pickpook.org/2014/04/05>
- משגב, ח' (2014). מזרחיות. מפתח, 8, 67-96.
- ניצן, ט' (2006). גבולות הכיבוש: נדירותו של אונס צבאי בסכסוך הישראלי-פלשתיני (מחקר עיון מס' 12). ירושלים: האוניברסיטה העברית, מרכז שיון.
- נתנון, ר' (2007). מצלמים כיבוש: סוציולוגיה של ייצוג חזותי. תיאוריה וביקורת, 31, 127-154.
- סבאע' ח'ורי, א' ורותאנא, נ' (2011). המחקר על הפלסטינים בישראל: בין האקדמי לפוליטי. בתוך א' סבאע' ח'ורי ונ' רוחאנא (עורכים), הפלסטינים בישראל: עיונים בהיסטוריה, בפוליטיקה ובחברה (עמ' 5-15). חיפה: מדה אל-כרמל.
- סבירסקי, ש' (2004). ישראל במרחב הגלובלי. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 57-83). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- סבירסקי, ש' (2005א). מחיר היוהרה: הכיבוש - המחיר שישראל משלמת. תל אביב: מפה.
- סבירסקי, ש' (2005ב). על כלכלה וחברה בימים של אימפריה. בתוך א' בראלי, ד' גוטווין וט' פרילינג (עורכים), עיונים בתקומת ישראל: חברה וכלכלה בישראל; מבט היסטורי ועכשווי (כרך א-ב, עמ' 549-592). ירושלים ושדה בוקר: יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל.
- סבירסקי, ש' (2011). לקראת פירמידת שכר חדשה. תל אביב: מרכז אדווה.

- סבירסקי, ש' (2016). הטוב האפשרי: קווים למדיניות סוציאלי-דמוקרטית ישראלית. תל אביב: מרכז אדווה.
- סבירסקי, ש' וחסון, י' (2005). אזרחים שקופים: מדיניות הממשלה כלפי הבדואים בנגב. תל אביב: מרכז אדווה.
- סווידלר, א' (2004). תרבות כפעולה: סמלים ואסטרטגיות. בתוך ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), תקשורת כתרבות (עמ' 77-97). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- סילבר פרידריך, א' (2001). סוציולוגיה ביקורתית במבחן הביקורת: מסוציולוגיה פרגמטית לסוציולוגיה תרבותית. תיאוריה וביקורת, 19, 191-213.
- סילברשטיין, ל"ג (1996). היסטוריונים חדשים וסוציולוגים ביקורתיים: בין פוסטציונות לפוסטמודרניזם. תיאוריה וביקורת, 8, 105-12.
- סלע, ר' (2007). שישה ימים ועוד ארבעים שנה. פתח תקווה: מוזאון פתח תקווה לאמנות.
- סמוחה, ס' (2000). המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית? סוציולוגיה ישראלית, (2), 565-630.
- סמוחה, ס' (2001). יחסי ערבים-יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. בתוך א' יער וז' שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית (עמ' 231-364). רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- סמוחה, ס' (2004). מאוריינטליות למחקר ביקורתי: מגמות בחקר המיעוט הערבי בישראל. בתוך מ' נאור (עורך), מדינה וקהילה (עמ' 101-115). ירושלים: מאגנס.
- סמוחה, ס' (2008). האם הכיבוש חלחל פנימה? התרומה הצנועה של הסוציולוגיה הישראלית לחקר סוגיות הכיבוש. סוציולוגיה ישראלית, (2), 255-262.
- סמוחה, ס' (2009). סוציולוגיה ישראלית: אקדמית וציבורית. סוציולוגיה ישראלית, (2), 440-444.
- סמיונוב, מ' ולרנטל, ת' (2005). הגירת עובדים לישראל: מקורות ותוצאות. בתוך א' בראלי, ד' גוטווין וט' פרילינג (עורכים), עיונים בתקומת ישראל: חברה וכלכלה בישראל; מבט היסטורי ועכשווי (כרך א-ב, עמ' 217-231). ירושלים ושדה בוקר: יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל.
- סעיד, א' (2000). אוריינטליזם. תל אביב: עם עובד. (פורסם לראשונה בשנת 1978)
- ספרן, ח' (2011). פמיניזם[ים], נשים ומגדר במרחב האקדמי. המשפט, 16, 321-341.
- סרוסי, א' ורגב, מ' (2013). מוסיקה פופולרית ותרבות בישראל. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- עלון, ק' (2011). אפשרות שלישית לשירה: עיונים בפואטיקה מזרחית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פוגל-ביז'אווי, ס' (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות. בתוך ד' יורעאלי ועמיתותיה, מין, מגדר, פוליטיקה (עמ' 107-166). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

פוגל-ביז'אווי, ס' (2007). פמיניזם, לאומיות ושינוי חברתי: מבט על הנשים בישראל. בתוך י' יובל (עורך), זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, מבט אנציקלופדי (כרך ד, עמ' 236-245). ירושלים: כתר.
פוקו, מ' (2015). לפקח ולהעניש: הולדת בית הסוהר (תרגום: דניאלה יואל). תל אביב: רסלינג.

פוקוימה, פ' (1993). קץ ההיסטוריה והאדם האחרון. תל אביב: אור עם.
הפורום לחקר חברה ותרבות בישראל (2005). נקודת מבט מזרחית על חברה ותרבות בישראל. בתוך ג' אבוטבול, ל' גרינברג ופ' מוצפי-האלר (עורכים), קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות הישראלית (עמ' 395-424). רמת גן: מסדה.

פייגה, מ' (2002). שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל. ירושלים: מאגנס.

פילק, ד' (2004). ישראל מודל 2000: פוסט-פורדיזם ניאו-ליברלי. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 34-56). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פילק, ד' (2006). פופוליזם והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג.
פילק, ד' ורם, א' (עורכים). (2004). שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פישר, י' (2015). חילון וחילוניות: עיונים בינתחומיים. ירושלים: מכון ון ליר.
פישר, י' וקליין-אורון, א' (2016). דוח מצב מדעי הרוח בישראל - 2016. ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה ומכון ון ליר. אוחור מתוך <http://www.humanities.org.il/sites/default/files/humanities-report-2-192.pdf>

פלד, י' ואופיר, ע' (עורכים). (2001). ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי? הדינמיקה של אזרחות מורכבת (תרגום: מיכל אלפון). תל אביב: רמות.

פרי, י' (2005). יד איש באחיו: רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל. תל אביב: בבל.
פרנקל, מ' (2000). ההיסטוריה של היד הנראית: מיסודו של שדה הניהול בישראל (עבודת דוקטורט). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

פרנקל, מ' (2006). ניהוליות. בתוך א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים), אי-שוויון (עמ' 282-290). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.

צלמונה, י' ופרידמן-מנור, ת' (עורכים). (1998). קדימה: המזרח באמנות ישראל. ירושלים: מוזאון ישראל.

צפדיה, א' ויעקובי, ח' (2015). צמתים בהפרטת המרחב, 1948-2008. בתוך י' גל-נור, א' פז-פוקס ונ' צין (עורכים), מדיניות הפרטה בישראל (עמ' 403-438). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

- צפדיה, א' ויפתחאל, א' (2004). מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 197-221). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קון, ת' (1977). המבנה של מהפכות מדעיות. תל אביב: מפעלים אוניברסיטאיים.
- קופמן, א' (2010). מסמכי החוון של הערבים הפלסטינים בישראל: עליית מדרגה בתביעות המיעוט. מדינה וחברה, 17(1), 11-35.
- קיזל, א' (2014). הנרטיב המזרחי החדש בישראל. תל אביב: רסלינג.
- קימרלינג, ב' (1993). מיליטריזם בחברה הישראלית. תיאוריה וביקורת, 4, 123-140.
- קימרלינג, ב' (1998). הישראלים החדשים: ריבוי תרבויות ללא רבי-תרבויות. אלפיים, 16, 264-308.
- קימרלינג, ב' (2001). קץ שלטון האחוסלים. ירושלים: כתר.
- קימרלינג, ב' (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים. המדינה והחברה בישראל: בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבות. תל אביב: עלמא ועם עובד.
- קימרלינג, ב' (2007). שולי במרכז: סיפור חיים של סוציולוג ציבורי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קירש, א' (2010). מדיניות ההשכלה הגבוהה בישראל: נגישות, איכות ומצוינות במשאבים מוגבלים. חיפה: מוסד שמואל נאמן למחקר מתקדם במדע ובטכנולוגיה.
- קליין-אורון, א' ורוח מדבר, מ' (2010). חילוני להלכה, רליגיוזי למעשה: יחס הגיו אייג' הישראלי להלכה. סוציולוגיה ישראלית, 17(1), 57-80.
- קמה, ע' (2014). קווים לדמותו של שדה המחקר הלה"טבי בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 21(2), 241-262.
- קמפ, א' ורייכמן, ר' (2008). עובדים זורים: הכלכלה הפוליטית של הגירת עבודה בישראל. תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קראמפף, א' (2015). המקורות הלאומיים של כלכלת השוק: פיתוח כלכלי בתקופת עיצובו של הקפיטליזם הישראלי. ירושלים: מאגנס.
- קריסטל, ט' (2014). הכלכלה הפוליטית של ישראל והגידול באי השוויון בהכנסות 1979-2010. סוציולוגיה ישראלית, 21(2), 282-311.
- קריסטל, ט', כהן, י' ומונדלק, ג' (2006). האיגוד המקצועי וגידול אי השוויון הכלכלי בישראל 1970-2003. ירושלים: מכון ון ליר.
- קריף, מ' (2005). המזרחית: סיפורה של הקשת הדמוקרטית המזרחית והמאבק החברתי בישראל 1995-2005. תל אביב: גלובס.
- קשתי, א' (2016, 7 ביוני). המלצות לנשיא. הארץ, עמ' 8. אוהור מתוך www.haaretz.co.il
- רבינוביץ, ד' (1993). נוסטלגיה מזרחית: איך הפכו הפלסטינים לערביי ישראל. תיאוריה וביקורת, 4, 141-151.
- רבינוביץ, ד' (1998). אנתרופולוגיה והפלסטינים. רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

- רבינוביץ, ד' ואבו בקר, ח' (2002). הדור הזקוף. ירושלים: כתר.
- רבינוביץ, ד' וורד, א' (2010). כוחות מניעים: כביש חוצה ישראל והפרטת תשתיות אזרחיות בישראל. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- רגב, מ' (2011). סוציולוגיה של התרבות: מבוא כללי. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- רוזנהק, ז' (1996). התפתחויות חדשות בסוציולוגיה של הפלסטינים אזרחי ישראל: סקירה אנליטית. מגמות, לז(1-2), 167-190.
- רוזנהק, ז' (2006). דינמיקה של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי וש' צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל – לשמואל נוח אייזנשטדט בהגיעו לגבורות (עמ' 349-317). ירושלים: מאגנס.
- רוזנהק, ז' ושל, מ' (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי. תיאוריה וביקורת, 41, 45-68.
- ריבלין, ר' (2015). החרדי, החילוני, הדתי או הערבי אינם יכולים להרגיש שציפור נפשם נמצאת בסכנה או תחת איום. אוהר מתוך http://www.president.gov.il/ThePresident/Speeches/Pages/news_070615_01.aspx
- רם, א' (עורך). (1993). החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל אביב: ברירות.
- רם, א' (1996). זהות וזיכרון: סוציולוגיה של ויכוח ההיסטוריונים בישראל. תיאוריה וביקורת, 8, 9-32.
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- רם, א' (2006). הזמן של ה'פוסט': לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל. תל אביב: רסלינג.
- רם, א' (2009). אמיל, מקס, פייר וברוך: קימרלינג, הקלאסיקונים והסכסוך הישראלי-ערבי. המרחב הציבורי, 3, 75-106.
- רם, א' (2015). שובו של מרטין בובר: הגות לאומית וחברתית מבובר עד הכובריאנים החדשים. תל אביב: רסלינג.
- רם, א' וברקוביץ, ג' (2006). שוויון ושוני. בתוך א' רם וג' ברקוביץ (עורכים), אישויון (עמ' 7-14). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.
- רם, א' ופילק, ד' (עורכים). (2013). המחאה החברתית. תיאוריה וביקורת, 41 (גיליון מיוחד).
- רם, מ' (2011). העיניים שהיו למבט: הר החרמון ומקומו בשית הטריטוריאלי הישראלי לאחר 1973. תיאוריה וביקורת, 38-39, 35-64.
- רנד, ג' (2016). לא לקידוש בלבד: יין, חברה ופוליטיקה בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רסניק, ג' ופרנקל, מ' (2000). מסוציולוגיה ביקורתית לסוציולוגיה של הביקורת: הסוציולוגיה הפרגמטיסטית של לוק בולטנסקי. תיאוריה וביקורת, 17, 101-122.

- שביט, ז', ששון-לוי, א' ובן פורת, ג' (2014). מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שביט, י', כהן, י', שטייר, ח' ובולוטיץ, ס' (2000). אי-שוויון עדתי בהשכלה אוניברסיטאית בישראל. בתוך מ' מאוטנר (עורך), צדק חלוקתי בישראל (עמ' 391-411). תל אביב: רמות.
- שוחט, א' (1999). מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודיים. בתוך ע' פרלסון (עורכת), המהפכה המזרחית: שלוש מסות על הציונות והמזרחים (עמ' 11-63). ירושלים: המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית.
- שוחט, א' (2001). זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב־תרבותית. תל אביב: בימת קדם לספרות.
- שוחט, א' (2005). הקולנוע הישראלי: מזרח/מערב והפוליטיקה של הייצוג. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- שטייר, ח' ולוין-אפשטיין, נ' (1998). המבנה הסקטוריאלי של שוק העבודה בישראל. מגמות, לא(2), 111-162.
- שטרית, ס"ש (2004). המאבק המזרחי בישראל 1948-2003. תל אביב: עם עובד.
- שלו, מ' (1996). עת לתיאוריה. תיאוריה וביקורת, 8, 225-237.
- שלו, מ' (2004). האם הגלובליזציה והנורמליזציה 'נרמלו' את הכלכלה המדינית בישראל? בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 84-115). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שלו, מ' (2006). כלכלה מדינית. בתוך א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים), אי-שוויון (עמ' 204-211). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.
- שלו, מ' ולוי, ג' (2004). המפסידים והמנצחים של 2003. בתוך א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), הבחירות בישראל 2003 (עמ' 247-276). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמחאי, ד' (2009). לזרם נגד הזרם: פרדוקסים בהגשמת חזון "העידן החדש" בישראל. חיפה: פרדס.
- שמיר, ר' (2000). בורגנות יהודית בפלסטינה הקולוניאלית: קווי-מתאר לסדר-יום מחקרי. סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 133-148.
- שמיר, ר' (2008). על הפנים: תרגיל בסוציולוגיה של הבין אישי. סוציולוגיה ישראלית, י(1), 7-31.
- שמיר, ר' ואבנון, ד' (1999). מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית. בתוך ע' אופיר (עורך), 50 ל-48: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (עמ' 47-55). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שנהב, י' (1991). אידיאולוגיות ניהול בעידן הרציונאליות. תל אביב: משרד הביטחון, האוניברסיטה המשודרת.
- שנהב, י' (1995). מכונת הארגון: חקירה ביקורתית ביסודות תורת הניהול. ירושלים: שוקן.

- שנהב, י' (2000). האם קיימת סוציולוגיה ישראלית? סוציולוגיה ישראלית, 2(2), 675-681.
- שנהב, י' (2003). היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל אביב: עם עובד.
- שנהב, י' (עורך). (2004). קולוניאליות והמצב הפוסט קולוניאלי. תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שנהב, י' (2008א). הזמנה למתווה פוסט-חילוני לחקר החברה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 1, 161-188.
- שנהב, י' (2008ב). הסוציולוגים והכיבוש. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 263-270.
- שנהב, י' (2010). במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית. תל אביב: עם עובד.
- שנהב, י' (2012). הפוליטיקה והתיאולוגיה של תרגום: כיצד מתרגמים נכבה מערבית לעברית? סוציולוגיה ישראלית, יד(1), 157-185.
- שנהב, י' ויונה, י' (2008). גזענות בישראל. ירושלים: מכון ון ליר.
- שפירא, א' (2003). המיתוס של היהודי החדש. בתוך א' שפירא (עורך), יהודים ישנים, יהודים חדשים (עמ' 155-174). תל אביב: עם עובד.
- ששון-לוי, א' (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס.
- תלמוד, א' (2006). רשתות חברתיות. בתוך א' רם ונ' ברקוביץ (עורכים), אישויון (עמ' 378-384). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.

- Ben Yehuda, N. (1997). The dominance of the external: Israeli sociology. *Contemporary Sociology*, 26(3), 271-275.
- Ben-Porath, G. (2006). *Global liberalism, local populism: Peace and conflict in Israel/Palestine and Northern Ireland*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Boutang, Y. M. (2011). *Cognitive capitalism*. Cambridge, MA: Polity.
- Burawoy, M. (2005). For public sociology (2004 Presidential Address). *American Sociological Review*, 70, 4-28.
- Calhoun, C. (Ed.). (2007). *Sociology in America*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Chaturvedi, V. (Ed.). (2000). *Mapping subaltern studies and the post-colonial*. London, England: Verso.
- Drori S. G., Meyer, J. W., & Hwang, H. (Eds.). (2006). *Globalization and organization: World society and organizational change*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Filc, D. (2009). *Circles of exclusion: The politics of health care in Israel*. Ithaca, NY: ILR Press/Cornell University Press.

- Glerenter, L., & Silber, I. (2009). Bourdieu's reception in Israeli sociology. *Sociologica*, 3(1), 1-28.
- Gordon, N. (2008). *Israel's occupation*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Gouldner, A. (1970). *The coming crisis of western sociology*. New York, NY: Basic Books.
- Greenstein, R. (2015). Israel-Palestine and the Apartheid analogy: Critics, apologists and strategic lessons. In I. Pappe (Ed.), *Israel and South-Africa: The many faces of Apartheid* (pp. 325-362). London, England: Zedbooks.
- Ehrlich, A. (2013). Israeli Judaism. In N. Ehrlich, L. Marks, & N. Yuval-Davis (Eds.), *The work of Avishai Ehrlich* (pp. 65-86). Newcastle, England: Cambridge Scholars Publishing.
- Kaplan, D. (2013). Food and class distinction at Israeli weddings: New middle class omnivores and the 'simple taste'. *Food, Culture & Society*, 16(2), 245-264.
- Khattab, N., & Miaari, S. (Eds.). (2013). *Palestinians in the Israeli labor market*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Kimmerling, B. (1989). Boundaries and frontiers of the Israeli control system: Analytical conclusions. In B. Kimmerling (Ed.), *The Israel state and society: Boundaries and frontiers* (pp. 265-284). Albany, NY: SUNY Press.
- Manza, J., & McCarthy, M. A. (2011). The neo-marxist legacy in American sociology. *Annual Review of Sociology*, 37, 155-183.
- Maron, A., & Shalev, M. (Eds.). (Forthcoming). *Neoliberalism as a state project: Changing the political economy of Israel*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Mehozay, Y. (2016). *Between the rule of law and states of emergency: The fluid jurisprudence of the Israeli regime*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Mirchandani, R. (2005). Postmodernism and sociology: From the epistemological to the empirical. *Sociological Theory*, 23(1), 86-115.
- Ophir, A., Givoni, M., & Hanafi, S. (Eds.). (2009). *The power of inclusive exclusion: Anatomy of Israeli rule in the occupied Palestinian territories*. New York, NY: Zone Books.
- Pappe, I. (2014). *The idea of Israel*. London, England: Verso.
- Ram, U. (1995). *Changing agenda of Israeli sociology: Theory, ideology and identity*. Albany, NY: SUNY.
- Ritzer, G. (1980). *Sociology: A multiple paradigm science*. Boston, MA: Allyn & Bacon.

- Rosenfeld, M. (2004). *Confronting the occupation: Work, education, and political activism of Palestinian families in a refugee camp*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Sallaz, J., & Zavisca, J. (2007). Pierre Bourdieu in American sociology, 1980-2005. *Annual Review of Sociology*, 33, 21-41.
- Silberstein, L. (2008). *Post-zionism: A reader*. New York, NY: Rutgers University Press.
- Slaughter, S., & Rhoades, G. (2010). *Academic capitalism and the new economy: Markets, state, and higher education*. Philadelphia, PA: Johns Hopkins University Press.
- Smooha, S. (2010). *Israeli sociology's position in international sociology and the challenges it faces*. Retrieved from <http://Soc.haifa.ac.il-s.smooha/>
- Steinmetz, G. (2005). *The politics of method in the human sciences: Positivism and its epistemological others*. Durham, England: Duke University Press.
- Swedberg, R. (2007). *Principles of economic sociology*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Vinitzky-Seroussi, V. (2009). *Yitzhak Rabin's assassination and the dilemmas of commemoration*. Albany, NY: SUNY.
- Yair, G. (2009). *Pierre Bourdieu: The last musketeer of the French revolution*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine*. Philadelphia, PA: Pennsylvania University Press.
- Zureik, E. (2016). *Israel's colonial project in Palestine: Brutal pursuit*. New York, NY: Routledge.